Originalni naučni rad
UDK 343.6:305-055.2(497.11)

Lara Končar*
Fakultet Političkih Nauka Univerziteta u Beogradu

O POLOŽAJU I ISKUSTVIMA SEZONSKIH RADNICA U POLJOPRIVREDI U SAVREMENOJ SRBIJI. MOŽE LI SE OVORITI O ELEMENTIMA STRUKTURNOG NASILJA[1]

Apstrakt: U radu se razmatraju društveno-ekonomski položaj i iskustva žena koje su angažovane na sezonskim poslovima u poljoprivredi, i ukazuje se na elemente strukturnog i drugih vidova nasilja kojima su sezonske radnice izložene. Kao vid radnog angažmana, sezonski rad – zakonski izdvojen tek 2018. godine na području Srbije – i dalje čini delimično regulisanu oblast u kojoj se uočavaju različiti vidovi društvene isključenosti. Feministički orijentisana (antropološka) literatura koja se bavi rodnom dimenzijom sezonskih poslova u poljoprivredi u različitim delovima sveta ukazuje na značajne probleme nejednakosti i društvene marginalizacije. Na osnovu analize društvenih, ekonomskih, kulturnih, pravnih i drugih struktura – koje se pojavljuju u vezi sa organizacijom i kontrolom poslova i samog rada – uočeni su načini na koje se (re)produkuje i (p)održava nepovoljan položaj sezonskih radnica. Na taj način, otvoren je prostor za razmatranje pitanja strukturnog nasilja nad ovom kategorijom žena.

Oslanjajući se na opšte zaključke istraživanja o položaju žena na tržištu rada u Srbiji, u prvom delu rada razmatram pitanje socioekonomskog položaja žena u poljoprivredi, a posebno sezonskih radnica, i ukazujem na elemente (re)produkovanja njihove sistemske nejednakosti i institucionalnog isključivanja. Na osnovu kvalitativne analize materijala sakupljenog putem polustrukturiranih intervjua i neformalnih razgovora sprovedenih sa sezonskim radnicama u poljoprivredi, u drugom delu teksta se bavim njihovim življenim iskustvima i ukazujem na koje načine društvene i ekonomske strukture i njihovi akteri, kao i kulturni obrasci, oblikuju prakse i (rodne) odnose unutar sezonskih poslova.

Ključne reči: sezonski rad, sezonske radnice, poljoprivreda, strukturno nasilje, rodno zasnovano nasilje

* larakoncar@hotmail.com

1 Posebnu zahvalnost dugujem aktivistkinji i sezonskoj radnici Milici Lupšor iz Udruženja za radna prava žena „Roza“, kao i dr Mariju Reljanoviću, stručnjaku iz oblasti radnog prava, i Sariti Bradaš, psihološkinji i istraživačici, koji su mi pomogli u razumevanju i tumačenju institucionalnih i zakonskih okvira i dokumenata, daljem istraživanju literature i upoznavanju svakodnevice sezonskih radnica u Srbiji.

Uvod

Sezonski rad u poljoprivredi do 2018. godine, na području Srbije, nije bio institucionalno regulisano polje u okviru zakonskih regulativa. To ne znači da je ovaj vid rada bio potpuno formalno-pravno nevidljiv, već okviri u kojima je konstituisan nisu obuhvatali sve specifičnosti sezonskih poslova i njihovog organizovanja. Prema dostupnim statističkim analizama, „podaci o zaposlenima po sektorima delatnosti upućuju da je visoko učešće poljoprivredne zaposlenosti na slabo plaćenim ili neplaćenim kao i niskoproduktivnim poslovima", sa visokom stopom neformalne zaposlenosti (Bradaš 2017, 4). U odnosu na indikatore rodne segregacije u sektorima delatnosti, radna angažovanost žena u poljoprivredi procenjuje se na 16,2% u odnosu na 20,5% muškaraca, što poljoprivredu čini i „muškim sektorom" zaposlenja (Pantović i dr. 2017, 10–11). Letimičan pogled na medijske iskaze i analize stručnjaka i stručnjakinja iz oblasti političke ekonomije i radnog prava (v. npr. Pantović i dr. 2017; Bradaš 2017; Reljanović 2019; Urdarević i dr. 2019) jasno upućuje na probleme praćenja radne aktivnosti žena unutar sezonskih poslova, posebno jer se radnici i radnice neretko kreću neformalnim tokovima unutar tržišta rada. Do 2018. godine, ukupan broj *neprijavljenih* radnika i radnica u sezonskim poslovima u poljoprivredi procenjivao se između 60.000 i 150.000, od čega većinu čine žene (Karovski 2016).[2] Nepostojanje posebnog zakona o sezonskim poslovima u poljoprivredi, odnosno njihova delimična institucionalna regulisanost, za radnike i radnice značilo je slabiju kontrolu i nadzor nad ostvarivanjem radnih prava i nad uslovima rada, ograničen pristup javnim dobrima i uslugama, zdravstvenom i penzionom osiguranju, te nemogućnost sindikalnog organizovanja (Udruženje za radna prava žena „Roza" 2016; Reljanović 2019). Međutim, u 2018. godini usvojen je poseban zakon o sezonskim poslovima, sa ciljem suzbijanja „sive ekonomije" i „rada na crno" (Nacionalna služba za zapošljavanje 2017),[3] a prema podacima koje iznose zvanične institucije, u 2019. godini broj prijavljenih sezonskih radnika i radnica putem novog elektronskog sistema za prijavu sezonaca, iznosio je oko 27.000 (eKapija 2020).[4] Iako ovaj broj registrovanih sezonskih radnika i radnica ne govori puno o ukupnom broju radno angažovanih osoba u poljoprivrednim poslovima, ono što bi usvojen novi zakon iz 2018. godine, potencijalno, mogao da omogući jeste utvrđivanje i praćenje broja *prijavljenih* žena za radno angažovanje u sezonskim poslovima, ali i rodnu analizu samog zakona.

2 Karovski, Tatjana. 2016. „Sezonski rad između crnog i crnjeg tržišta." *Mašina*, 25. novembar 2016. Dostupno na: http://www.masina.rs/?p=3582

3 Nacionalna služba za zapošljavanje. 2017. „Povećanje prilika za zapošljavanje sezonskih radnika". Dostupno na: http://www.nsz.gov.rs/live/info/vesti/pove_anje_prilika_za_zapo_ljavanje_sezonskih_radnika.cid39867 (pristupljeno 1. 12. 2017).

4 eKapija. 2020. „U 2019. prijavljeno 27.000 sezonaca u poljoprivredi.", 3. februar 2020. Dostupno na: https://www.ekapija.com/news/2773792/u-2019-prijavljeno-27000-sezonaca-u-poljoprivredi

Nažalost, istraživanja koja se specifično bave položajem sezonskih radnica u poljoprivredi na području Srbije nisu brojna. Njihove socioekonomske pozicije je moguće komentarisati oslanjanjem na kvantitativne analize o položaju žena na tržištu rada, gde je uočeno da se veliki broj žena u poljoprivrednim poslovima nalazi u statusu pomažućih neplaćenih članova poljoprivrednog gazdinstva (SeCons 2008) ili su u okolnostima socioekonomske nestabilnosti, označene kategorijom „ranjive zaposlenosti", zbog koje ulaze u sezonske poslove neformalnim putem, neretko bez ostvarivanja osnovnih prava iz radnog odnosa (Pantović i dr. 2017). U domaćoj literaturi, istraživanja čije autorke nude značajne podatke za tumačenja položaja sezonskih radnica u poljoprivredi jesu ona iz oblasti političke ekonomije, te pregledi i analize dostupnih statističkih podataka i javnih politika (v. Pantović i dr. 2017; Bradaš 2017). Međutim, iako se ne bave eksplicitno pitanjem položaja žena u sezonskim poslovima, ova istraživanja su značajna jer autorke ukazuju na strukturne i institucionalne uslove i nejednakosti, ali i otkrivaju probleme statističkog praćenja aktivnosti žena na tržištu rada. Ili kako Avlijaš (2017) ističe, sve veći broj negativnih rezultata u ekonometrijskim studijama različitih zemalja pokazuje da je institucionalni kontekst od presudnog značaja, što je dovelo i do akademskog interesovanja za uticaj javnih politika i institucionalnih faktora na socioekonomske ishode – koje često nije moguće statistički analizirati (Avlijaš 2017, 28). Iako se u ovom istraživanju detaljnije ne bavim analizom javnih politika i mehanizama kojima se sezonski rad prepoznaje i reguliše, pomenuta zakonska (ne)definisanost i nedostatak kvalitativnih istraživanja poslužili su kao dobar primer i inspiracija za proučavanje rodne dimenzije sezonskih poslova iz antropološke perspektive. Naime, rad je zasnovan na pretpostavci da analizama institucionalnih okvira i ekonomskim perspektivama, uprkos njihovom značaju, izmiče sociokulturna uslovljenost žena da se bave sezonskim poslovima, kao i uslovi i organizacija rada, uloge koje se formiraju unutar radnih procesa, a time i rodna podela poslova i prakse različitih vidova rodno zanovanog nasilja.

U ovom tekstu se razmatraju društveno-ekonomski položaj i iskustva žena koje su radno angažovane na sezonskim poslovima u poljoprivredi, i to u dva pravca. Prvo, oslanjajući se na feministički orijentisane autore i autorke iz oblasti sociologije i (ekonomske) antropologije, čija su istraživanja sprovedena u drugim delovima sveta, nastojim da istaknem različite nivoe sistemske i institucionalne isključenosti žena unutar sezonskih poslova. Radi jasnije kontekstualizacije, u poglavlju „Sezonski rad u Srbiji: normativni okvir i zakonske regulative" bavim se zvaničnim objavama institucija, medijskim iskazima i pravnim izvorima kako bih ponudila kratak uvid u proces usvajanja posebnog Zakona o sezonskim poslovima i objasnila institucionalne okvire kojima se reguliše sezonski rad u poljoprivredi na području Srbije. Pomenuti uvid smatram značajnim jer proučavanje socioekonomskog položaja žena u poljoprivredi zavisi i od institucionalnih strategija i radnog zakonodavstva kojima se definiše sezonski rad, posebno ukoliko se uzme u obzir da se ovaj vid radnog angažovanja drugačije uređuje na institucionalnom nivou u različitim državama. Ili,

kako autori i autorke koji se eksplicitno bave temom sezonskog rada u poljoprivredi iz rodne perspektive (Collins 1993; Barrientos et al. 1999; Barrientos and Perrons 1999; Ortiz 2002; Barrientos et al. 2004; Ortiz and Aparicio 2006; Collins and Krippner 2014) naglašavaju, istraživanja položaja žena u sezonskim poslovima umnogome zavise od načina na koji je strukturirana poljoprivredna proizvodnja, kako na globalnom tako i na nacionalnim nivoima, ali i u lokalnim kontekstima. Drugo, usled nedostaka domaće literature koja se specifično bavi položajem žena u sezonskim poslovima u poljoprivredi, društveno-ekonomski položaj sezonskih radnica tumačim oslanjajući se na opšte zaključke istraživanja o položaju žena na tržištu rada u Srbiji. Da bih oslikala na koje načine kulturni obrasci, društvene i ekonomske strukture i njihovi akteri oblikuju radne procese, prakse i (rodne) odnose unutar sezonskih poslova – prilažem kazivanja sezonskih radnica o njihovim socioekonomskim realnostima i življenim iskustvima tokom i u vezi sa sezonskim radom. Tako, kroz kvalitativnu analizu materijala prikupljenog u razgovorima sa radnicama, njihove uvide i opise radnih i životnih okolnosti, nastojim da istražim elemente strukturnog i drugih vidova nasilja kojima su izložene, te da ukažem da je rodnu dimenziju sezonskih poslova u poljoprivredi potrebno razumeti uočavanjem *sociokulturnih* i *ekonomskih* uslova, procesa i odnosa putem kojih se konstituiše i (re)produkuje njihov nepovoljan položaj u savremenoj Srbiji.

Kako bih pojasnila predmet istraživanja, u ovom delu je potrebno ukratko objasniti koncept *strukturnog nasilja*, koji smatram značajnim za razumevanje međupovezanosti (lokalnih) kretanja žena na tržištu rada i življenih iskustava sezonskih radnica. Iako u literaturi ne postoji konsenzus u definisanju nasilja, krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 20. veka praktično je postignuta saglasnost da se nasilje ne može svesti samo na fizičko nasilje, već da ga je potrebno razumeti kao složen fenomen u svojim višestrukim oblicima (Babović 2015, 332). Krajem šezdesetih godina izdvojen je poseban koncept kojim je moguće uočiti, izučiti i analizirati različite vidove nasilja,[5] a Galtung (Galtung 1969) izdvaja strukturno nasilje, koje razume kao formu društvenog odnosa i uticaja kojim se različite društvene kategorije isključuju i onemogućavaju u ostvarivanju svojih „potencijala". Strukturno nasilje je onaj vid nasilja koje je utemeljeno u različitim strukturama, a manifestuje se kao nejednaka raspodela moći i pristup životnim šansama (Galtung 1969; Farmer 2004). Ono je uglavnom indirektno, „tiho, nevidljivo" (Galtung 1969, 173), a koncept strukturnog nasilja pomaže u proučavanjima društvene opresije koja se otelovljuje u iskustvima ljudi koji žive u siromaštvu ili su marginalizovani na različitim nivoima (Farmer 2004, 307). Korak dalje, poseban fokus u ovom radu usmeren je ka problemu *rodno zasnovanog nasilja*, koje je, u najširem smislu, potrebno razumeti kroz međupovezanost interpersonalnog i strukturnog nasilja, kao odnos

5 O „supertipovima" moći i definicijama nasilja videti u: Babović, Marija. 2015. „Teorijski i istraživački pristupi u proučavanju strukturnog, kulturnog i direktnog nasilja." *Sociologija*, LVII (2), 331–352.

između različitih vidova (fizičko, psihološko, ekonomsko i dr.) muškog nasilja nad ženama i institucionalnih i strukturnih uslova koji održavaju rodne nejednakosti i time „omogućavaju" nasilne prakse. Drugim rečima, niti jedan vid nasilja nad ženama nije moguće razdvojiti od strukturnog nasilja, a strukturno nasilje je potrebno razumeti kao formu sistemske nejednakosti ili institucionalnog isključivanja kojima se žene održavaju u podređenom položaju bilo unutar porodice, domaćinstva ili zajednice (Manjoo 2011, 7–8).

Konačno, strukturno i drugi vidovi nasilja se drugačije ispoljavaju (i prepoznaju) u različitim istorijskim periodima, nacionalnim i lokalnim kontekstima, te je socioekonomski položaj i iskustva žena u poljoprivrednim poslovima potrebno razumeti i u okvirima ekonomskih, društvenih i političkih transformacija koje su se poslednjih decenija dogodile u Srbiji. Postsocijalističke transformacije, odnosno proces „prelaska" iz socijalističke u kapitalistički orijentisanu ekonomiju u svojoj neoliberalnoj fazi, dovele su do novih oblika društvenih, ekonomskih, političkih i kulturnih odnosa. Antropološka istraživanja postsocijalističkih društava su ovaj „prelazak" nastojala da tumače i opišu kroz koncept „transformacije", umesto „tranzicije",[6] kako bi se razvila „osetljivost" za razumevanje pitanja i problema kao što su: privatizacija i drugi vidovi svojinskih transformacija, transformacije državno kontrolisane ekonomije u pravcu tržišne ekonomije, politička liberalizacija i ustanovljavanje sistema zasnovanog na vladavini prava i poštovanju ljudskih prava (Erdei 2007, 78–80). Iako se u ovom tekstu ne bavim analizom pomenutih transformacija, one predstavljaju značajan kontekst za razumevanje strukturnih uslova koji se formiraju u poljoprivrednim poslovima, te tumačenje odnosa, veza, organizacije i definisanja sezonskog rada, a o čemu će biti više reči kasnije.

Žene u poljoprivrednim poslovima: stanje i perspektive

U uvodnom delu teksta „Rad u fabrikama i u poljima" Ortiz (Ortiz 2002) ističe da su ekonomski antropolozi i antropološkinje šezdesetih i sedamdestih godina 20. veka bili više zabrinuti za pitanja organizacije rada i društvenih veza u fabrikama, dok je malo pažnje posvećeno plaćenom radu u poljima. Pomenuti pogledi proisticali su iz konceptualnog razdvajanja urbano/ruralno, te je u ovim istraživanjima uglavnom izostavljeno kako su radni procesi strukturirani i restrukturirani u poljoprivredi (Ortiz 2002, 395). Osamdesetih godina dolazi do teorijskog zaokreta u ovim istraživanjima (kao i u samoj antropologiji), kada teme industrije i njene orijentisanosti ka profitu postaju značajan okvir i za razumevanje radnih procesa u poljoprivredi (Ortiz 2002, 396). U kontekstu

6 O ideološkoj „obojenosti" pojma „tranzicija" i analitičkom potencijalu pojma „transformacija" videti u: Erdei, Ildiko. 2007. „Dizmenzije ekonomije: prilog promišljanju privatizacije kao socio-kulturne transformacije" U *Antropologija postsocijalizma*, ur. Vladimir Ribić, 76–127. Beograd: Srpski genealoški centar.

globalizacije i liberalizacije tržišta, Barijentos i dr. (Barrientos et al. 2004) takođe ističu transformacije rada i radnih odnosa *i* u fabrikama *i* u poljoprivrednoj industriji, sa posebnim fokusom na procese globalizacije proizvodnje, fragmentacije i decentralizacije tržišta, kao i fleksibilizaciju rada, što je dovelo do masovnijeg ulaska žena u ove oblike poslova. Naime, ono što je zajedničko ovim tekstovima jeste da istraživanja rada u poljoprivredi više nisu bila ekskluzivno rezervisana za „ruralni kontekst", već su globalni tržišni procesi i strukture postali neizostavni elementi za razumevanje sezonskih poslova i njihovog organizovanja; i, korak dalje, masovniji ulazak ženske radne snage u poljoprivredne poslove imao je paradoksalan efekat na njihove socioekonomske realnosti: iako su se u većem broju nalazile na poziciji *plaćenih* poslova u poljoprivredi, oni su – u primerima širom sveta – rezultirali nižim naknadama za rad i privremenoj zaposlenosti (Barrientos and Perrons 1999).

Na tragu globalnih transformacija, kao jedan od glavnih aspekata zapošljavanja žena istaknuta je fleksibilizacija rada, gde su se „žene susrele sa problemima neformalnog zapošljavanja i nedostatkom radnih prava i benefita, te ulascima u visoko nesigurne poslove" (Barrientos et al. 2004, 10). Međutim, kako Stending (Standing 1999) objašnjava, tradicionalna podela na formalne i neformalne vidove rada, koja se očitava u formalnim i neformalnim sektorima poslova, u savremenom kontekstu postala je manje značajna jer se veliki broj radništva usled fragmentacije tržišta i fleksibilizacije rada našao u domenu privremene, povremene i/ili sezonske zaposlenosti. Ono što je karakteristično za ove procese jeste da su ishodi pomenutih transformacija doveli do produbljivanja rodnih nejdnakosti, i to ne u smislu naturalizovanih razlikovanja žena i muškaraca u obavljanju određenih poslova, već kroz različite prakse diskriminacije i obeshrabrivanja žena, kao i ponašanja radnika i poslodavaca. Naime, radna angažovanost sa „neformalnim" karakteristikama: neredovne plate i radna participacija, nepostojanje benefita i zaštite u zapošljavanju, te „pristanak" na rad za niže naknade i obavljanje statičnih poslova bez mogućnosti usvajanja novih veština ili promene statusa – uglavnom je *pretpostavljala* žensku radnu snagu, dok su procesi „deformalizacije" različitih poslovnih sektora postali jedan od glavnih faktora u stimulisanju porasta broja žena u nesigurnim poslovima (Standing 1999, 585). U domaćem kontekstu, pored navedenih globalnih transformacija u kapitalističkim ekonomijama, *mere štednje* koje se sprovode institucionalnim mehanizmima do danas, a posebno od 2014. godine, takođe čine značajan okvir za razumevanje socioekonomskog položaja žena na tržištu rada u Srbiji. Kako najnovija istraživanja upućuju, izmene drugih zakona iz sfere rada, socijalne i zdravstvene zaštite, te sprovođenje državnih strategija u skladu sa merama štednje doveli su do fleksibilizacije radnih odnosa uopšte, a najviše su pogodile žene. Ograničena ponuda poslova u Srbiji za žene znači nejednake mogućnosti da se uključe u tržište rada, dok delimična dostupnost usluga brige o deci i starijima mnoge ostavlja bez posla zbog nemogućnosti usklađivanja porodičnog života i radnog angažovanja (v. Urdarević i dr. 2019, 22–36).

U primeru istraživanja poljoprivredne proizvodnje, mnoge autorke (Collins 1993; Barrientos et al. 1999; Barrientos and Perrons 1999; Ortiz 2002; Barrientos et al. 2004; Ortiz and Aparicio 2006; Collins and Krippner 2014) su upravo naglasile probleme fleksibilizacije rada i „feminizacije" poslova, ali i da istraživanja položaja žena umnogome zavise od načina na koji je strukturirana poljoprivredna proizvodnja u lokalnim kontekstima. To znači da rodna dimenzija sezonskog rada ne uključuje samo probleme formalne i neformalne zaposlenosti, analizu tipova ugovora i/ili usmenih dogovora između poslodavaca i sezonaca – iako ovo jesu značajni pokazatelji za razumevanje različitih vidova nejednakosti i eksploatativnih praksi – već i pitanja srodničkih i društvenih veza, te šireg socioekonomskog konteksta u kojima se sezonski rad odvija. Drugim rečima, feministička literatura je istakla potrebu da se otkriju veze između „produktivnog" i „reproduktivnog" rada, a da potčinjenost žena mora biti analizirana istovremeno sa stanovišta zapošljavanja i veza unutar domaćinstava gde su specifičnosti rodnih odnosa odslikani u različitim istorijskim, društvenim i prostornim kontekstima (Barrientos et al. 1999, 14; Barrientos and Perrons 1999). Posebno, ukoliko se uzme u obzir da su žene, istorijski posmatrano, najčešće radile u poljoprivredi kao neplaćeni članovi domaćinstva, a ženski rad se manje nalazio u nekim tradicionalnim privrednim kulturama (kao, na primer, u stočarstvu), te su ostale prisutne u obradi useva često radeći na porodičnim imanjima i u malim proizvodnjama – dok je rad u poljoprivredi išao „pod ruku" sa kućnim radom unutar istog domaćinstva (Barrientos et al. 2004, 8–9; Barrientos et al. 1999; Barrientos and Parrons 1999).

Da bi se razumeli strukturni uslovi koji sezonske radnice „onemogućavaju" u jednakom pristupu „životnim šansama", potrebno je uvesti i temu socijalne isključenosti iz perspektive strukturnog nasilja. Iako je ovaj koncept višedimenzionalan i zahteva posebnu analizu, kako Babović (2015) objašnjava, socijalna isključenost se može razumeti kao forma strukturnog nasilja, a obuhvata širok spektar nejednakosti: finansijsko siromaštvo, materijalnu deprivaciju, te isključenost iz važnih društvenih institucija kao što su tržište rada, zdravstvena ili socijalna zaštita (Babović 2015, 340). Za potrebe ovog rada, socijalnu isključenost je najbolje oslikati rezultatima istraživanja koja su se bavila problemima položaja žena u poljoprivredi, sa posebnim fokusom na ruralna područja (SeCons 2008; Bradaš 2017; Pantović i dr. 2017). Ukratko, žene iz ruralnih područja prepoznate su kao jedna od najranjivijih kategorija u Srbiji zbog visokog stepena imovinske nesigurnosti, finansijske zavisnosti, sa slabim izgledima za zapošljavanje, nedovoljnom institucionalnom podrškom za ostvarivanje osnovnih ekonomskih i socijalnih prava, i malim mogućnostima udruživanja radi ostvarivanja zajedničkih interesa:

> „Kuće u kojima žive žene na selu su u 88% slučajeva u vlasništvu muškarca, ne poseduju zemlju u 84% slučajeva i gotovo da ne poseduju sredstva za poljoprivrednu proizvodnju. Žene čine 55% nezaposlenog ruralnog stanovništva i 74% neplaćenih pomažućih članova/članica poljoprivrednih gazdin-

> stava. Postoje značajne razlike u neformalnoj zaposlenosti između muškaraca (28,8%) i žena (43,4%) [...] Ukupno 12% žena nema zdravstveno osiguranje, a preko 60% žena nije pokriveno penzijskim osiguranjem. Kod žena koje se nalaze u statusu pomoćnih članova/članica domaćinstva stanje je još nepovoljnije – čak 93% ne uplaćuje penzijsko osiguranje, uglavnom zbog nedostatka novca" (Bradaš 2017, 21).

Međutim, u razumevanju i analizi sezonskih poslova značajno je naglasiti konceptualne razlike između (statističke) kategorije „pomažući član domaćinstva" i onih žena koje se sezonski radno angažuju u poljoprivrednim poslovima kod manjih proizvođača ili većih kompanija i preduzeća. Pomenute razlike se konstituišu kroz distinkciju između plaćenog i neplaćenog rada, a koju smatram značajnom iz dva razloga. Prvo, termini „pomažući član domaćinstva" i „sezonski radnik" u poljoprivrednoj proizvodnji pretpostavljaju različite vidove socioekonomskih odnosa i veza, iako je radna aktivnost žena identična u smislu vrste poslova koje obavljaju. Drugo, u domaćoj literaturi i statističkoj obradi, radni status „pomažućeg neplaćenog člana radnje ili poljoprivrednog domaćinstva" – gde su „žene angažovane u porodičnom poslu a da nisu plaćene za svoj rad" (SeCons 2008, 4) – čini posebno socioekonomski ugroženu kategoriju gde se „zaposlena" osoba stavlja u gotovo ropski položaj, a čiji najveći deo čine žene iz ruralnih područja (Pantović i dr. 2017, 26–27; up. SeCons 2008; Bradaš 2017). S druge strane, radni status sezonskih radnica u poljoprivredi i njihov socioekonomski položaj je, nažalost, teško (statistički) analizirati i pratiti u savremenom kontekstu jer ova oblast rada na području Srbije nije dovoljno regulisana, zabeležena, niti istražena. Odnosno, iskustva nejednakosti, kako će biti pokazano i kroz kazivanja radnica, uglavnom se ispoljavaju kroz strukturne mehanizme njihovog isključivanja iz tržišta rada i nedovoljnog pristupa javnim dobrima i uslugama.

Refleksije o definisanju sezonskog rada u poljoprivredi

Sezonski rad u poljoprivredi je teško konceptualno izdvojiti iz najmanje dva, verujem, očita razloga. U prvoj liniji, odliku „sezonalnosti" moguće je pronaći u različitim vidovima rada, kao na primer – turizmu (up. Ball 1988) i onim poslovima čija je radna aktivnost usko povezana sa klimatskim i ekološkim procesima i ciklusima. Ili, kako Džejn Kolins (Jane Collins) i Greta Kripner (Greta Krippner) naglašavaju: „Sezonalnost rada u poljoprivredi je stara koliko i sama poljoprivreda" (Collins and Krippner 2014, 513). Drugo, „sezonalnost", osim što ukazuje na ograničen vremenski period obavljanja određenih poslova, tačnije – sezonu, upućuje i na odsustvo trajnog upošljavanja gde „uspeh sistema poljoprivredne proizvodnje uvek zavisi od pronalaženja načina za mobilizaciju rada u ključnim zadacima i određenom trenutku" (Collins and Krippner 2014, 513). Na tom tragu, sezonski rad u pojloprivredi je definisan i u okvirima njegove

„privremenosti" i „povremenosti", odnosno odsustvom trajnog (celogodišnjeg) radnog angažovanja. Ukoliko se izuzme sezonski karakter rada u poljoprivredi, odnosno njegova uslovljenost klimatskim ciklusima i ekološkim procesima, „privremenost" i „povremenost" su one odlike koje se takođe pronalaze u drugim vidovima radnog angažovanja, bilo da mislimo, na primer, o građevinskim poslovima i/ili o sektoru usluga. Naime, „sezonalnost", „privremenost" i „povremenost" su one odlike rada koje se definišu kao suprotnost *stalnom zaposlenju*, gde stalno zaposlenje predstavlja normu za dalja tumačenja i razumevanje različitih vidova radnog angažovanja. Ili, kako Stending (Standing 1999) uočava, kontekstualizovanje sezonskih i drugih vidova privremenog i kratkoročnog rada sa sobom neretko povlači sociokulturne konotacije, gde se rad s prekidima, delimičan i nestalan, nužno smatra lošim u odnosu na stabilne, kontinuirane i potpune obrasce rada (Standing 1999, 583). Dobra ilustracija jeste i valorizacija zaposlenja prema „Međunarodnom standardu klasifikacije zanimanja" (International Standard Classification of Occupations, ISCO-08)[7] gde se sezonski radnici i radnice nalaze u devetoj grupi zanimanja pod nazivom „osnovna zanimanja" (engl. *elementary occupations*), u podgrupi: radnici u poljoprivredi, šumarstvu i ribarenju. Pored pomenutih radnika, u ovoj grupi nalaze se i različiti poslovi čišćenja i održavanja u kući, hotelima ili kancelarijama, radnici u rudarstvu, transportu i skladištenju, asistenti u pripremi hrane, ulična i druga vrsta prodaje i pružanje usluga, i drugo (International Labour Organization-ILO 2012).

Pomenuta dihotomija – stalno zaposlenje nasuprot sezonskim poslovima, kao i nemogućnost konceptualnog razdvajanja različitih vidova privremenog i povremenog radnog angažovanja, proizilazi i iz institucionalnog definisanja sezonskih poslova. Naime, osnovna varijabla klasifikacije ovih zaposlenja definisana je kroz tipove *ugovora o radu* kojima su sezonski poslovi određeni. Tako, prema klasifikaciji Međunarodne organizacije rada (ILO), sezonski poslovi se svrstavaju u kategoriju prekarnog zaposlenja, a kako je navedeno u rezoluciji koja se odnosi na klasifikaciju statusa u zapošljavanju (Resolution Concerning the International Classification of Status in Employment – ICSE):[8]

> „Radnici u prekarnom zaposlenju su: a) radnici čiji ugovor se odnosi na klasifikaciju trenutnog zaposlenja kao u primeru neformalnih radnika (engl. *casual workers*), b) onih radnika koji su zaposleni u kratkom periodu (engl. *short-term workers*), c) „sezonski radnici" (engl. *sesonal workers*), d) ili oni radnici čiji ugovor može biti prekinut u kratkom vremenskom roku" (International Labour Organization-ILO 1993, 4–5).

---

7 International Labour Organization (ILO). 2012. *International Standard Classification of occupations (ISCO)*. Dostupno na: https://www.ilo.org/public/english/bureau/stat/isco/index.htm (pristupljeno 10. 4. 2018)

8 International Labour Organization (ILO). 1993. Resolution concerning the International Classification of Status in Employment (ICSE). Dostupno na: https://www.ilo.org/global/statistics-and-databases/standards-and-guidelines/resolutions-adopted-by-international-conferences-of-labour-statisticians/WCMS_087562/lang--en/index.htm (pristupljeno 10. 4. 2018).

Kako je i ove kategorije radnika i radnica teško razdvojiti isključivo u odnosu na vrste ugovora (i dogovora) sa poslodavcima, posebno jer *privremenost* i *povremenost* radnog angažovanja u savremenim ekonomijama pre predstavljaju pravilo nego izuzetak – sezonski radnici i radnice se izdvajaju isključivo po tome što je radna aktivnost, u smislu institucionalnog definisanja njihovog radnog statusa, vezana za *prirodne cikluse* (up. ILO 1993, 4; Collins 1993). U Francuskoj, na primer, zakoni jasno specifikuju da su sezonski ugovori „po prirodi privremeni" u smislu da varijabilnost aktivnosti koje obuhvataju ne zavisi od odluka poslodavaca ili zaposlenih (Darpeix et al. 2014, 258).

Uvidevši nepostojanje jednostavne dihotomije između stalnog i privremenog zaposlenja u poljoprivrednim poslovima, već paradoks kontinuuma radnog angažovanja u (više)godišnjim ciklusima, Džejn Kolins i Greta Kripner (Collins and Krippner 2014) u svojoj studiji imenuju posebne kategorije radnika i radnica, takođe u odnosu na trajanje ugovora sa poslodavcima: „polu-stalni" (engl. *semi-permanent*), „trajno-privremeni" (engl. *permanentely-temporary*) i/ili „stabilno privremeni" (engl. *stable temporary*). Pomenutoj kategoriji (i njenim varijacijama) privremenih radnika i radnica prethode stalno zaposleni u poljoprivredi (engl. *permanent workers*), a nakon njih javljaju se: sezonski radnici i radnice angažovani u poljoprivrednim poslovima isključivo u jeku sezone (engl. *seasonal workers*) i oni koji su angažovani na dnevnom nivou (engl. *seasonal casual day laborers*) (Collins and Krippner 2014, 515). Navedene nijanse privremenosti i povremenosti u poljoprivrednim poslovima postaju još kompleksnije kada se uključe iskustva radnih sezonskih migranata i migrantkinja u poljoprivredi (v.: Collins 1993; Haberfeld et al. 1999; Rogaly 2003; De Brauw 2010).

Razmatrajući pitanje ugovora o radnom angažovanju sezonaca, Ortiz (Ortiz 2002; up. Ortiz and Aparicio 2006) nudi značajan pregled sociološke i antropološke literature o zabeleženim praksama zapošljavanja, organizacije i kontrole rada u poljoprivredi u različitim delovima sveta. Kako pomenuta autorka ističe, raznolike forme ugovora i (usmenih) dogovora između poslodavaca i sezonaca u toj meri variraju, ne samo na nacionalnim nivoima već i unutar lokalnih konteksta, da kada mislimo o različitim aranžmanima radnog angožavanja potrebno je ponuditi i refleksije o tome šta sami ugovori znače za različite vidove kontrole rada i radnika u poljoprivrednim poslovima. I korak dalje, ove varijacije je potrebno objasniti kroz: razlike u posedovanju resursa, veličini poljoprivredne proizvodnje, stanje na tržištu rada, očekivane veštine radnika i radnica, društvenu organizaciju, državne intervencije i radno zakonodavstvo, te odnose moći između poslodavaca i radnika (Ortiz 2002, 404). Ovaj argument smatram veoma značajnim iz više razloga. Prvo, definisanje i razumevanje sezonskog rada i njegovih odlika isključivo kroz forme ugovora i dogovora o sezonskom radnom angažovanju – malo nam govore o življenim iskustvima i socioekonomskim pozicijama sezonaca. Drugo, to što je sezonski rad „po prirodi" privremen i/ili povremen pre pokreće pitanja na koji način radnici i radnice ovaj diskontinuitet rada prevazilaze u socioekonomskom

smislu i sa kakvim vidovima nejednakosti se susrećemo na strukturnim nivoima. Treće, lokalni kontekst nam može pomoći da razumemo kako se sezonalnost poljoprivrednih poslova institucionalno reguliše, a potom i reflektuje na same radnike, što uvodi i političku dimenziju u razumevanju sezonskih poslova.

Sezonski rad u Srbiji: normativni okvir i zakonske regulative

Kako je već naglašeno, iako predmet ovog istraživanja nisu institucionalne politike i zakonske regulative, značajno je ukratko objasniti proces definisanja i regulisanja sezonskog rada u poljoprivredi, na području Republike Srbije, kako bi se jasnije kontekstualizovao položaj sezonaca uopšte. Tema sezonskog rada do 2018. godine uglavnom je praćena komentarima o nepostojanju jasno definisanog zakonskog okvira koji bi obuhvatio i regulisao sezonske poslove u poljoprivredi, te velikom broju ljudi koji su u tržišne tokove sezonskog rada uključeni neformalnim putem, često bez ikakvih ostvarenih prava iz radnog odnosa. Do 2018. godine sezonski rad je definisan u okviru Zakona o radu Republike Srbije („Sl. Glasnik RS", br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014),[9] u poglavlju „Rad van radnog odnosa", odnosno kroz *privremene* i *povremene* poslove. Godine 2017. prema objavi na sajtu Nacionalne službe za zapošljavanje (NSZZ 2017),[10] osmišljen je projekat „Povećanje prilika za zapošljavanje sezonskih radnika", koji su sprovele Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj (NALED) i Nemačka organizacija za međunarodnu saradnju (GIZ). Pored nosioca projekta, Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, uključeno je i Ministarstvo poljoprivrede, Ministarstvo finansija, Poreska uprava, Centralni registar za obavezno socijalno osiguranje, Republički zavod za zdravstveno osiguranje i lokalne samouprave (NALED 2019a).[11] Naime, cilj ovog projekta bio je „doprinos borbi protiv sive ekonomije i rada na crno", a projekat je predviđao „izradu zakonskog okvira i razvoj elektronskog sistema za prijavu i uplatu poreza i doprinosa za sezonce" (Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede 2017).[12] Interesantna aktivnost pomenutog projekta, posebno u kontekstu rodne perspektive sezonskih poslova, jesu i

9 Zakon o radu („Sl. Glasnik RS", br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014). Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_radu.html (pristupljeno 1. 3. 2018).

10 Nacionalna služba za zapošljavanje. 2017. „Povećanje prilika za zapošljavanje sezonskih radnika". Dostupno na: http://www.nsz.gov.rs/live/info/vesti/pove_anje_prilika_za_zapo_ljavanje_sezonskih_radnika.cid39867 (pristupljeno 1. 12. 2017).

11 Nacionalna alijansa za lokalni i ekonomski razvoj (NALED). 2019a. „Zapošljavanje sezonskih radnika". Dostupno na: https://naled.rs/zaposljavanje-sezonskih-radnika-giz-orf (pristupljeno 10. 9. 2019).

12 Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. 2017. „Potpisivanje Memoranduma o sprovođenju projekta 'Povećanje prilika za zapošljavanje sezonskih radnika'." Dostupno na: http://www.minpolj.gov.rs/potpisivanje-memoranduma-o-sprovodjenju-projekta-povecanje-prilika-za-zaposljavanje-sezonskih-radnika/ (pristupljeno 1. 12. 2017)

organizovani sastanci u opštinama širom Srbije pod nazivom „Info dani", koji su bili namenjeni poslodavcima i tražiocima zaposlenja, a jedan od specifičnih ciljeva ovih sastanaka bio je i „posebno motivisanje žena, kao ekonomski i socijalno ugrožene kategorije, radi zapošljavanja/radnog angažovanja na sezonskim poslovima" (NSZZ 2017).[13] Kako ovaj projekat i projektne aktivnosti zahtevaju posebnu i dublju anlizu i nisu predmet ovog istraživanja, ovde ću samo ponuditi komentar da ukoliko se rešenja za nepovoljan socioekonomski položaj žena u Srbiji pronalaze u njihovom „motivisanju" da se priključe sezonskim poslovima, pomenute strategije prete da potpuno isključe širi društveni i ekonomski kontekst u kojem žene, u periodima kada nisu angažovane na sezonskim poslovima, neretko ostaju u statusu nezaposlenih osoba bez prihoda ili ulaze u druge vidove privremenog i povremenog rada i neformalne zaposlenosti, a o čemu će biti reči u narednom poglavlju.

Godine 2018. usvojen je Zakon o pojednostavljenom radnom angažovanju na sezonskim poslovima u određenim delatnostima („Sl. Glasnik RS", br. 50/2018),[14] koji se posebno odnosi na sezonske poslove u poljoprivredi, šumarstvu i ribarstvu. Značajno je ponoviti da su čitav proces osmišljavanja i usvajanja zakona, kao i projektne aktivnosti institucija, bili usmereni na suzbijanje „sive ekonomije" i „rada na crno", odnosno na pravnu regulaciju sezonskih poslova u poljoprivredi, registraciju radnika i radnica, te na uplate poreza i doprinosa (iako su ovim zakonom izostavljeni, na primer, građevinski radnici ili sezonski radnici i radnice u uslužnim delatnostima). Usvajanje ovog zakona privuklo je neznatnu medijsku pažnju (v. npr. Radnik.rs 2018a; Dragojlo 2018), a jedna od najznačajnijih kritika odnosila se na pravno legitimisanje *usmenog ugovora* između sezonskih radnica i radnika i poslodavaca. Naime, kako Reljanović ističe: „Zakon o pojednostavljenom radnom angažovanju na sezonskim poslovima u određenim delatnostima uveo je u srpsko radno pravo jedinstvenu novinu – usmeni ugovor o radnom angažovanju" (Reljanović 2019, 75). „Praktični vodič za primenu zakona o pojednostavljenom radnom angažovanju na sezonskim poslovima u određenim delatnostima" pojašnjava da postojanje usmenih dogovora znači da „[...] je sezonski radnik stupanjem na posao prihvatio uslove rada i time zaključio usmeni ugovor o obavljanju sezonskih poslova" (NALED 2019b, 8).[15] Druga značajna tačka jeste da se sezonski rad u poljoprivredi i dalje definiše kao *rad van radnog odnosa* – jednako kao i drugi vidovi privremenog i povremenog radnog angažovanja prema Zakonu o radu. To znači da „ovaj

13 Nacionalna služba za zapošljavanje (NSZZ). 2017. „Povećanje prilika za zapošljavanje sezonskih radnika". Dostupno na: http://www.nsz.gov.rs/live/info/vesti/pove_anje_prilika_za_zapo_ljavanje_sezonskih_radnika.cid39867 (pristupljeno 1. 12. 2017).

14 Zakon o pojednostavljenom radnom angažovanju na sezonskim poslovima u određenim delatnostima („Sl. Glasnik RS", br. 50/2018). Dostupno na: http://demo.paragraf.rs/WebParagrafDemo/?did=442382 (pristupljeno 10. 9. 2019).

15 Nacionalna alijansa za lokalni i ekonomski razvoj (NALED). 2019b. *Angažovanje sezonskih radnika u poljoprivredi: Praktični vodič za primenu zakona o pojednostavljenom radnom angažovanju na sezonskim poslovima u određenim delatnostima.* Dostupno na: https://www.paragraf.rs/dokumenti/Vodic-Zakon-o-sezonskom-radu.pdf

zakon zapravo predstavlja neuobičajenu varijaciju ugovora o obavljanju privremenih i povremenih poslova" (Reljanović 2019, 75), što u slučaju sezonskih radnika i radnica i dalje znači nepostojanje mogućnosti za ostvarivanje prava na štrajk i sindikalno organizovanje (v. Urdarević i dr. 2019, 97–103). Iako poslodavci imaju obavezu plaćanja poreza na dohodak, doprinosa za penzijsko i invalidsko osiguranje, doprinosa za zdravstveno osiguranje *za slučaj povrede na radu i profesionalne bolesti* (podvukla L. K.; NALED 2019b, 11) – radnici i radnice ostaju uskraćeni za druga prava iz radnog odnosa kao što su: „pravo na godišnji odmor, pravo na plaćeno odsustvo, pravo na porodiljsko odsustvo i odsustvo radi nege deteta", baš kao i radnici i radnice u privremenim i povremenim poslovima (Urdarević i dr. 2019, 80).

Prigovori koji su bili upućeni na Nacrt zakona u periodu javne rasprave najvećim delom su se odnosili na probleme zaštite radnika i njihovih prava. Tako, prigovor da poslodavac treba da bude dužan da izda radniku *pisani* ugovor o uslovima rada – nije prihvaćen; predlog zakona predviđao je da poslodavac mora da izda pisanu potvrdu o uslovima rada *ukoliko sezonski radnik to zatraži*, u roku od dva meseca – prigovor da se ovaj period smanji na pet dana zbog karakteristika sezonskih poslova i komentar da izdavanje potvrde štiti samo jednu stranu tj. poslodavce, nije prihvaćen; predlog zakona nije definisao broj radnih sati i vremensko određenje pauze, a prigovor da se broj radnih sati ograniči na maksimalnih 12 sati dnevno i obaveznih 30 minuta pauze jeste prihvaćen (Radnik.rs. 2018b).[16] Ostali komentari odnosili su se na to da se prvi put *fizičko lice* (vlasnik ili nosilac poljoprivrednog gazdinstva) *smatra poslodavcem* i omogućeno mu je da radno angažuje sezonske radnike, te da se sezonskim radnikom *ne smatra* lice koje prilikom obavljanja sezonskih poslova ne dobija novčanu naknadu za rad (Drča 2018).[17] Konačno, zakonom je predviđeno da sezonski radnik može biti angažovan kod istog poslodavca u maksimalnom periodu od 120 dana u kalendarskoj godini (NALED 2019b: 12), što predstavlja problem za one sezonske radnike i radnice čija se radna aktivnost u sezonskim poslovima odvija u dužem vremenskom periodu (up. Lupšor i Đorđević 2016).

Analize i istraživanja *rodne* (*ne*)*ravnopravnosti u kontekstu sprovođenja mera štednje* jasno ukazuju da žene u Srbiji, u gotovo svim domenima zapošljavanja i tržišta rada, čine posebno ugroženu kategoriju stanovništva sa visokim rizikom od siromaštva, a da je osmišljavanje i sprovođenje javnih politika, strategija i zakona uglavnom praćeno odsustvom rodne perspektive i diskriminatornim praksama (v. Urdarević i dr. 2019, 22–36), što je slučaj i u primeru Zakona o pojednostavljenom radnom angažovanju na sezonskim poslovima u određenim delatnostima. Naime, novim zakonom o sezonskom radu obuhva-

16 Radnik.rs. 2018b. „Predlog zakona: Ostaje usmeni ugovor za sezonske radnike", 18. jun 2018. Dostupno na: http://www.radnik.rs/2018/06/predlog-zakona-ostaje-usmeni-ugovor-za-sezonske-radnike/

17 Drča, Irena. 2018. „Nacrt zakona o sezonskim poslovima." *Pravni portal*, 18. april 2018. Dostupno na: https://www.pravniportal.com/nacrt-zakona-o-sezonskim-poslovima/

ćene su i posebne kategorije stanovništva: penzioneri, studenti, osobe mlađe od 18 godina (ali ne i mlađe od 15 godina starosti), stranci, i nosioci novčane socijalne pomoći, gde se sezonskim poslovima mogu priključiti ove kategorije stanovništva, a da pri tome ne gube prava ostvarena iz navedenog statusa. Nosioci porodičnih penzija i zaposleni sezonskim radom se, takođe, mogu baviti pod posebnim uslovima (za detaljnija objašnjenja v.: NALED 2019b, 4–5). Iako se ovako osmišljen zakon može učiniti „uključujućim", postavlja se pitanje da li će se takvim zakonskim regulacijama isključivo „stimulisati" već ugrožene kategorije stanovništva (žene, penzioneri, nezaposleni, mladi, nosioci socijalne pomoći i radni migranti) da se pridruže sezonskim poslovima? Posebno ukoliko se uzme u obzir da ne ostvaruju sva prava iz radnog odnosa i da je u 2019. godini minimalna cena rada u sezonskim poslovima iznosila „155,30 dinara po satu radnog angažovanja" (NALED 2019b, 12), te da su pored žena, kao grupe koje su najviše pogođene merama štednje, takođe izdvojeni i penzioneri/ke, nezaposleni i korisnici/ce socijalne pomoći (Urdarević i dr. 2019, 14–15). Konačno, ukoliko se uvaže argumenti da socijalna isključenost i siromaštvo jesu forme strukturnog nasilja (Babović 2015, 340–342; Malgesini et al. 2019, 6), moguće je pretpostaviti da se sezonske radnice nalaze u uslovima socioekonomske neizvesnosti, posebno ukoliko se uzme u obzir da ne ostvaruju sva prava iz radnog odnosa (npr. pravo na plaćeno bolovanje, porodiljsko odsustvo i/ili odsustvo radi nege deteta) jer sezonski poslovi imaju privremenu i povremenu dinamiku. U tom smislu, značajno je osvetliti rodnu komponentu sezonskih poslova kako unutar normativnih okvira tako i u domenu tržišta rada, a potom istražiti da li ovakvi strukturni elementi osnažuju reprodukciju drugih vidova sociokulturnih nejednakosti.

Sezonske radnice u poljoprivrednim poslovima: o rodnom aspektu sezonskih poslova u Srbiji

Rodno zasnovano nasilje ukorenjeno je i reprodukuje se kroz rodne nejednakosti i nije ga moguće razumeti izvan društvenih struktura, rodnih normi i uloga koje ih podržavaju (Malgesini et al. 2019, 6). Njega je moguće tumačiti i kao vid kulturnog nasilja, koje se manifestuje kroz klasifikacije prema rodu i klasnoj pripadnosti, te legitimiše konstituisanjem kulturnih normi i predstava da su žene slabije i manje sposobne za obavljanje određenih poslova (Babović 2015, 336–337). Iako rodno zasnovano nasilje ne znači nužno direktno nasilje u smislu fizičkog nasilja, „strukturno i kulturno nasilje mogu biti izvori (uzroci) direktnog nasilja, dok se kulturno nasilje može shvatiti kao sredstvo za legitimisanje i strukturnog i direktnog nasilja" (Babović 2015, 338). Ili, kako Mandžu (Monjoo 2012) pojašnjava, rodno zasnovano nasilje je potrebno razumeti unutar četiri međupovezana faktora koji se simultano ispoljavaju: strukturni, institucionalni, međuljudski i individualni. Strukturni faktori uključuju poli-

tičke, ekonomske i društvene sisteme na makronivoima; institucionalni faktori se odnose na formalne i neformalne društvene mreže i institucije; međuljudski faktori uključuju lične odnose između partnerki i partnera, unutar porodice i zajednice; dok se individualni faktori odnose na lične kapacitete da se odgovori na nasilje (Manjoo 2012, 5).

Iako je na strukturne i institucionalne faktore već ukazano u prethodnim poglavljima, značajno je napraviti kratak osvrt i na neoliberalne rekonfiguracije čiji su procesi doveli do globalnog rasipanja stabilnih okvira za organizovanje života (Brković 2017a, 12; up. Brković 2017b). Radi jasnije kontekstualizacije, pozvaću se na argument Čarne Brković (2017b), koja „neoliberalizam" razume kao period eksperimentisanja i transformacije odnosa između države i društva, dok bazične ideje neoliberalnih promena uključuju to da „tržišnim odnosima treba dozvoliti da regulišu bilo koju sferu života, te da država treba da ima što manju ulogu u ekonomiji i zaštiti svojih građana, naročito onih posebno osetljivih" (Brković 2017b, 91). Međutim, neoliberalne rekonfiguracije nije moguće tumačiti unutar stabilnih okvira, one se umnogome razlikuju u različitim nacionalnim i lokalnim kontekstima, a Brković kao glavnu odliku neoliberalnih promena ističe njihovu *selektivnost*. U kontekstu „postsocijalističkog neoliberalizma" državne institucije se nisu jednostavno povukle, već su nastavile da imaju uticaj na blagostanje svojih državljana i državljanki, ali na potpuno nove i nepoznate načine (Brković 2017b, 92). Ovaj argument je možda najbolje oslikati unutar već pomenutih mera štednje u Srbiji i „podsticanja" socijalno ugroženih grupa, kroz javne politike i „olakšice" novog Zakona o sezonskom radu, da se priključe sezonskim poslovima; dok je postojanje usmenog dogovora između poslodavaca i sezonaca, koji se formalno-pravno tretira kao legitiman ugovor o zasnivanju radnog odnosa, takođe, moguće tumačiti kao *delimično* odsustvo/prisustvo države u regulisanju ovih odnosa.

Društvene, ekonomske i političke transformacije iz socijalizma ka kapitalizmu na području Srbije, a posebno procesi koji se odvijaju od početka 21. veka, rezultirali su povećanjem društvene nejednakosti i značajnim promenama u sferi rada, što je dovelo i do stvaranja novih oblika fleksibilne zaposlenosti i povećane nezaposlenosti (Erdei 2018). Nakon ekonomskih promena 2008. godine dolazi do novih transformacija i unutar ekonomski razvijenih zemalja, što je rezultiralo novim vidovima „nestandardne" zaposlenosti (privremena, povremena, sezonska i samozaposlenost), a razlike u platama između muškaraca i žena zabeležene su kako u Evropi (Avlijaš 2019), tako i u Srbiji (Avlijaš et al. 2013). U novijim statističkim analizama položaja žena na tržištu rada u Srbiji istaknuto je da su one suočene sa nemogućnošću pronalaženja posla više nego muškarci, a preko 40% žena radnog uzrasta isključeno je sa tržišta rada (u odnosu na 27% muškaraca) (Pantović 2017, 9). Slaba ponuda poslova u formalnom sektoru, uz narastajuće siromaštvo i nizak nivo zaštite nezaposlenih, ima za posledicu angažovanje žena u neformalnom sektoru (Pantović 2017, 12), a stopa nezaposlenosti najizraženija je kod mladih (20–24) i starijih (55–59) žena, koje su dvostruko marginalizovane: kao žene i kao pripadnice starosnih grupa koje imaju najniže stope participacije (Pantović 2017, 26).

Ukoliko se uzmu u obzir navedeni strukturni i institucionalni faktori, različite vidove nejednakosti unutar sezonskih poslova je teško pratiti. Razlike između žena i muškaraca u stopi (ne)zaposlenosti se odslikavaju u nepostojanju mogućnosti i pristupa tržištu rada, kao i ostvarivanju prava iz radnog odnosa, a pomenuti faktori imaju za ishod da žene (p)ostaju posebna ranjiva kategorija izložena i drugim vidovima nasilja, posebno u domenu radnih okruženja i međuljudskih odnosa. Kako je već istaknuto, rodno zasnovano nasilje je neophodno analizirati istovremeno: kako kroz strukturne i institucionalne faktore, tako i kroz međuljudske i individualne; a da bi se osvetlila njihova međupovezanost, u narednom delu teksta se iznose rezultati istraživanja na osnovu kazivanja sezonskih radnica, njihovo razumevanje situacije u kojoj se nalaze i iskustva koja im ova vrsta radnog angažmana donosi.

Pogled na sezonski rad „odozdo" – napomena o metodu i opšti podaci o istraživanju

Tokom 2017. i 2018. godine obavljeno je ukupno deset razgovora sa sezonskim radnicama iz Srbije koje su se bavile poslovima u oblasti poljoprivrede i voćarstva, u periodu devedesetih i dvehiljaditih godina do danas. Sprovedeni su dubinski intervjui u formi polustrukturiranih i neformalnih razgovora, koji su zvučno zabeleženi. Terenski rad obavljen je u stambenim objektima gde sagovornice žive, i u dva slučaja – ugostiteljskim objektima. Ukupno, četiri sagovornice su razgovor obavile individualno sa istraživačicom, dok je šest sagovornica intervjuisano u prisustvu drugih osoba, članova porodice i/ili prijatelja. Svesna da prisustvo drugih ljudi može značajno uticati na kazivanja i istraživački postupak, u ovom delu želim da naglasim da je ono pomoglo detaljnijim opisima i stvaranju šire slike, posebno jer su prisutni članovi porodice i prijatelji, u svim intervjuima, takođe bili uključeni u sezonske poslove u poljoprivredi. Intervjui su sprovedeni sa osam žena starosne dobi 40–64 godine i dve žene starosne dobi 25–30 godina. U dogovoru sa kazivačicama, istraživanje je sprovedeno anonimno, te identiteti i pojedinosti o lokalitetima njihovog života i rada, kao i podaci o poslodavcima, kolegama i/ili članovima porodica, nisu navedeni u građi.

Iz prikupljenih kazivanja moguće je uočiti i pojedine „pravilnosti" odnosno „obrasce": sve kazivačice su se u poljoprivrednim poslovima angažovale sa jednim ili više članova porodice – najčešće bračnim partnerima i/ili decom. Sve kazivačice su u sezonske poslove ušle zbog nepovoljne socioekonomske situacije u kojoj su se našle one i njihove porodice, a moguće je i uočiti tri opšte „kategorije" žena u odnosu na razloge ulaska u sezonske poslove: nositeljke starosne ili porodične penzije koje ulaze u sezonske poslove jer penziona primanja ne zadovoljavaju osnovne potrebe života, žene srednje životne dobi koje u sezonske poslove ulaze usled gubitka drugog zaposlenja i/ili zbog nemogućnosti pronalaženja posla, i mlade žene koje se sezonskim poslovima prvi put pridružuju

kao deca, a zatim ostaju u njima kako bi ostvarile dopunska primanja za sebe ili svoje porodice. Dok se u primerima penzionerki i mladih žena bavljenje sezonskim poslovima može razumeti u smislu „dopunskih" primanja bilo za sebe ili svoje porodice, žene srednje životne dobi koje su ostale bez zaposlenja i imaju otežan pristup tržištu rada uglavnom ostvaruju primanja isključivo bavljenjem sezonskim poslovima u poljoprivredi. Međutim, značajno je naglasiti da se niti jedna kazivačica prema radnom angažovanju u sezonskim poslovima ne odnosi kao prema „celoživotnom zaposlenju". Odnosno, kazivačice objašnjavaju da se pridružuju sezonskim poslovima isključivo kao „privremenim rešenjima" radi ostvarivanja nekih primanja.

U vezi sa distinkcijom radnog statusa i kategorija „pomažući član domaćinstva" i „sezonski radnik", a koja podrazumeva različite vidove društveno-ekonomskih odnosa iako je vrsta poslova ista, bitno je podvući da je osam kazivačica bilo radno angažovano za manje poslodavce ili veća preduzeća; odnosno, sezonskim poslovima se nisu bavile unutar porodične proizvodnje ili kao vlasnice poljoprivrednog gazdinstva, te da je njihov rad potrebno razumeti u kontekstu „plaćenog" rada. Dve radnice su bile angažovane unutar porodične proizvodnje, ali su takođe imale i iskustva u plaćenom sezonskom radu za druge poslodavce. Drugo, kako radna aktivnost žena u sezonskim poslovima u poljoprivredi u mnogim ekonometrijskim studijama ostaje nevidljiva, jer se uglavnom kreću neformalnim tokovima tržišta rada i često bez prijavljenog radnog angažovanja, priložena kazivanja mogu pokrenuti dalja istraživanja i tumačenja šireg socioekonomskog konteksta i zakonskih okvira – kao i njihovih uticaja na živote sezonskih radnica. Treće, u ovom istraživanju nisu obuhvaćeni primeri radnih migracija, odnosno sve kazivačice su ulazile u sezonske poslove u neposrednim lokalnim okruženjima, što može pomoći u osvetljavanju sociokulturnih veza na mikronivoima, iako nedvosmisleno izostavlja probleme mobilnosti unutar tržišta rada. Četvrto, iako deset razgovora nije dovoljno za donošenje opštijih zaključaka i generalizacije, priložena kazivanja smatram značajnim za inspiraciju novim istraživačkim pitanjima i kao mali korak ka budućim proučavanjima sezonskog rada iz antropološke perspektive.

Pitanja koja su postavljena kazivačicama strukturirana su u šest grubo razdvojenih oblasti:

1. Osnovni podaci: starosna dob, bračni status, broj dece (ukoliko ih imaju), školska sprema, od kada i koliko dugo se bave sezonskim poslovima.
2. Teorijske nedoumice: kako i unutar kojih okvira sezonske radnice opisuju sezonski rad.
3. Socioekonomski uzroci bavljenja sezonskim radom: na koji način i iz kojih razloga su počele da se bave sezonskim poslovima.
4. Rodna perspektiva sezonskog rada: ko se najčešće i iz kojih razloga bavi sezonskim poslovima prema mišljenju kazivačica; da li postoje razlike između žena i muškaraca u obavljanju određenih poslova, i ukoliko postoje – koje su i zašto kazivačice smatraju da je tako.

5. Etnografija sezonskog rada: lična iskustva kazivačica u obavljanju sezonskih poslova, uslovi i organizacija rada, te pitanje rodno zasnovanog nasilja i praksi.
6. Društveno-politički kontekst: formalno-pravni status, stavovi sezonskih radnica o odnosu institucija i okoline prema sezonskim poslovima.

Međutim, zbog ograničenog obima rada, ovde sam pažnju usmerila na one delove kazivanja mojih informantkinja koji se odnose na dva međusobno povezana aspekta sezonskog rada. Prvi se tiče razloga i načina ulaska u sezonske poslove, kako bi se uočio širi socioekonomski i kulturni kontekst sezonskog rada i položaj sezonskih radnica u tim okolnostima. Na taj način je omogućeno da se uoče strukturni i institucionalni faktori koji su uticali na to da se moje kazivačice počnu baviti sezonskim radom. Drugi aspekt se odnosi na iskustva ovih žena tokom rada na sezonskim poslovima, što pruža uvid u organizaciju rada i rodnu podelu poslova, kao i u karakter i dinamiku društvenih odnosa i mreža koje se formiraju u ovim radnim aranžmanima.

Društveno-ekonomske (ne)prilike za bavljenje sezonskim poslovima

Svih deset kazivačica su u sezonske poslove u poljoprivredi ušle „neformalnim" putem, uz pomoć lokalnih veza – poznanstava, zato što su neki od članova njihove porodice ili prijatelji već bili radno angažovani na taj način, ili su u mestima njihovog boravka došle do informacije da postoji potražnja za sezonskim radnicima i radnicama. Međutim, ovako kulturno specifičnu formu društvenosti – poznanstva i veze – potrebno je tumačiti i izvan tržišne logike. Kako Čarna Brković (Brković 2017b) objašnjava, „sistemske" perspektive razumeju „neformalne" prakse uglavnom kao racionalnu strategiju za preživljavanje u (post)socijalističkom, transformišućem okruženju. To znači da se ljudi odlučuju na neformalnosti jer su prinuđeni da od njih zavise, usled odsustva države i nacionalne ekonomije. Međutim, ovakva tumačenja pretpostavljaju kako funkcionišu „prave" tržišne ekonomije, odnosno „zrelo" društvo, te reprodukuju infantilnu sliku o postsocijalističkim zemljama kao modernim političkim zajednicama koje kaskaju za Zapadom (ibid., 83–84). Naime, nije isključivo tržište to koje nameće „neformalnosti", niti se ulazak u sezonske poslove putem poznanstava i „veza" može razumeti kao forma „klijentelizma".[18] Ovakve „neformalne" prakse konstituišu se usled potrebe sezonskih radnika i radnica da formiraju zajedničku mrežu i vid (samo)zaštite prilikom ulaska

18 O vrednosnim konotacijama koje se pronalaze u konceptu „klijentelizma" i antropološkom tumačenju „veza", više u: Brković, Čarna. 2017a. *Managing Ambiguity: How Clientelism, Citizenship, and Power Shape Personhood in Bosnia and Herzegovina*. New York: Berghahn Books.

u sezonske poslove, te izgrade određeni stepen međusobnog poverenja unutar radnih okruženja. Društvena komponenta posebno osvetljava ove odnose jer pored ekonomski motivisane potrage za poslom, prema kazivanjima mojih informantkinja, one su se uglavnom oslanjale na „preporuke" i savete ljudi iz bliže okoline kada su bile u potrazi za poslodavcima, i nastojale su da se pridruže onim grupama sezonskih radnika i radnica u kojima su već nekoga poznavale. Značajan podatak jeste da je svih deset kazivačica obavljalo sezonske poslove sa članovima porodice iz istog domaćinstva: uglavnom decom koja su se u kasnijim uzrastima i sama pridruživala plaćenom sezonskom radu, majkama i/ili bračnim partnerima, a neretki su primeri i da se čitava porodica radno angažuje kod istih poslodavaca:

> Pošto ti moraš da imaš celu grupu, obično moraš da imaš nekoga ko će da te menja kad hoćeš slobodan dan da ti ne bi ukinuli mesto, onda ćerka, kad meni nešto treba, ide sa mužem na dva, tri dana [...] Znači, ona je išla sa nama. Ili, u hladnjaču recimo ceo mesec je išla sa nama.
>
> Moje dete je radilo na višnje i kajsije, studirao je, jer otac mu se razboleo i morao je. Nisam ja tada išla sa njim jer sam morala da budem sa suprugom jer je on bio jako bolestan, u gips mu je bila noga, bio je nepokretan. Onda, pošto ja nisam mogla da idem da zaradim, onda je on (sin) morao; već je bio završio fakultet i nije imao posao.
>
> Taj čovek je došô jedno jutro kod nas i kaže: „Je l' ti tu sin?", ja reko': „Jeste", „A ti, jel si raspoložena?", ja reko': „Za šta, ne razumem", i on kaže da se skupljaju jabuke. I ja sva sretna reko': „Pa hoću, što da ne" [...] Ja sva hepi. Dignem sina iz kreveta, mi se spremimo, i on nas odveze tamo kod tog čoveka i mi smo se upoznali [...] I mi smo, bogami, kod njih krenuli u septembru, čak sam i sina izvukla iz škole par dana, i mi smo radili kod njih skoro do novembra meseca.

Kao značajni akteri za ulazak u sezonske poslove istaknute su takozvane *grupovođe* i/ili *brigadiri*, posrednici/ce između poslodavaca i sezonaca, koji su zaduženi za regrutaciju novih radnika i radnica i njihovo raspoređivanje uopšte, organizaciju rada, nadzor i kontrolu radnog procesa. Ukoliko bismo pokušali da skiciramo hijerarhiju zaposlenja, vertikalna lestvica bi se mogla tumačiti kroz odnos sledećih aktera: poslodavac–grupovođa/brigadir–sezonski radnik/ca. Grupovođe/brigadiri mogu ali i ne moraju biti one osobe koje su prethodno bile angažovane u sezonskim poslovima u poljoprivredi. Međutim, kao značajan element istaknut je stepen poverenja između grupovođa i poslodavaca, posebno zato što su oni, neretko, zaduženi za obračun i isplatu naknade za rad. U pojedinim primerima osobe koje su bile zadužene za transport radnika i radnica takođe su bile i u statusu grupovođa. Ili, kako kazivačice objašnjavaju:

> [...] i imaš jednu (osobu) koja je zadužena da vodi tu grupu. Mi je zovemo grupovođa. Ona nam je šef u suštini. Ona nam određuje posao, ona nam ugovara cenu za koju ćemo raditi. Znači, ona se najčešće dogovori sa poslodavcem i onda formira grupu. Znači, u suštini svako može. Sad mogu i ja

> da napravim svoju grupu, ali pitanje je da li će poslodavac hteti sa mnom da pregovara jer me ne poznaje.
>
> Sad, kako da ti objasnim. Ti si gazda i ja sam brigadir, i ja i ti imamo naš dogovor. I, pretežno ti brigadiri, oni su ti svi povezani, svi se već znaju. I sad, ako se ide recimo na papriku, brigadir i gazda su se dogovorili 1500 dinara je dnevnica, recimo, i sad kaže brigadir: „Ja ću radnicima da kažem 1100". Razumeš? On ima od tog gazde, ne znam, dve 'iljade, od nas ima momentalno 400 dinara ako se dogovorio za 'iljadu i po, ali nama je rečeno da mi imamo 1100. Sad, ja sam pristala na to što su oni meni rekli, on je meni rekao hiljadu i sto: 'oćeš? – 'oćeš, nećeš? – nećeš. Ali to kad gledaš s ljudske strane nije u redu, a kad gledaš ovako to je potpuno ispravno: on ti je rekao kol'ka ti je dnevnica.
>
> Grupovođâ ima i muškaraca i žena. Ovo što sam ja išla u ovim našim krajevima su uglavnom bile žene. A što sam išla dalje, to su uglavnom bili ljudi koji su imali svoje kamione, pa su oni ujedno bili i grupovođe.

Svih deset kazivačica kao primarni razlog za ulazak u sezonske poslove isključivo navodi svoju finansijsku nestabilnost i njihovih porodica, te slabu aktivnost unutar tržišta rada. Iako ovim istraživanjem nije obuhvaćeno pitanje kolika su primanja ostalih članova i članica porodice, niti da li su ekonomski zavisne od partnera ili drugih članova porodice, iz prikupljene građe je moguće zaključiti da ukupna porodična primanja svakako ne zadovoljavaju osnovne potrebe života. Posebno ukoliko se uzme u obzir da je trećina kazivačica sezonske poslove obavljala sa svojim bračnim partnerima. Niti jedna žena ne navodi druge motive za bavljenje ovim poslovima, a dominantano obrazloženje jeste *gubitak stalnog zaposlenja* u formalnim sektorima rada, odnosno *nezaposlenost*, što prema mišljenju radnica bitno utiče i na samu cenu rada:

> Po selima, ranije, uvek je postojala neka mala fabrikica i tu se zaposle one koje su obrazovane, a one koje su neobrazovane, ako imaju samo osnovnu školu – ne mogu da se zaposle. I one su radile na njivi. I to su te koje su, i dan-danas, još uvek ostale da rade. A od devedeset i neke godine smo počele mi, koje smo ostale bez posla, da pokušavamo da uđemo u te grupe i da počnemo da radimo te poslove.
>
> Nemam šta drugo da kažem za sezonski rad, težak je i teško se zaradi dinar i nije cenjen, radnik nije cenjen. Sezonac nije cenjen, a sad jako puno ljudi ima koji su ostali bez posla i sad se otimaju za taj dinar, zato se malo i plaća. Da ima manje radnika, onda bi se cenio taj rad, pa bi se više platio. Ja barem tako mislim.

Najveći broj žena sa kojima sam razgovarala (7) se pridružilo sezonskom radu nakon gubitka posla, a polovina od ovih deset ispitanica prethodno je bila zaposlena u fabrikama i/ili (javnim) preduzećima koja su usled procesa privatizacije prestala da rade ili su transformisana u privatna vlasništva. U primeru mojih informantkinja, privatizacija nekada državnih/društvenih preduzeća čini značajan strukturni faktor za ulazak u sezonske poslove. Naime, u periodu nakon političkih promena 2000. godine počinju sistematskiji pokušaji ohrabrivanja

privatizacije, koja postaje deo „tranzicionog paketa", kada novi vlasnici nisu bili u mogućnosti, ili su izbegavali, da ispune preuzete obaveze, a veliki deo radništva je proglašen „tehnološkim viškom" ili ostao bez posla (Erdei 2007, 81–85).[19] Deo kazivačica je zbog procesa privatizacije upravo ostao bez stalnog zaposlenja, što ih je u nekim slučajevima onemogućilo da ostvare pravo na penzije, jer nisu imale dovoljan broj godina radnog staža, istovremeno ih ostavljajući u nepovoljnoj poziciji da se ponovo uključe u tržište rada jer su pripadale kategoriji žena starije životne dobi. Sveukupno, ekonomska nestabilnost, ograničene mogućnosti za pristup tržištu rada i nepostojanje drugačijih izbora u svim primerima predstavlja kontekst u kome se donosi odluka o ulasku u sezonske poslove. Takođe je značajno naglasiti da kazivačice ističu svoju „hraniteljsku" i „negovateljsku" ulogu unutar porodice, koju je moguće tumačiti u dva pravca. Za sezonske poslove se odlučuju kako bi finansijski doprinele ukupnim porodičnim primanjima, kako to jedna od kazivačica objašnjava: „Pomažemo, što se kaže, svoju kuću". Ili su u situacijama kada moraju da načine izbore između porodičnih obaveza u privatnoj sferi – brige o starima, i radnog angažovanja:

> I onda sam tu radila dok mi nisu dali otkaz zbog babe. Tatina mama je slomila oba kuka i onda nismo imali para za bolnicu, a oni su tražili. I onda sam ja mislila, bolje da negujem svoju babu nego tamo da me maltretiraju, i onda sam prestala. To je bilo oko 2000. godine. Posle toga sam otišla u kombinat i tamo sam radila. Tamo sam skupljala granje, seckala izdanke kod mladih stabljika, pa smo sadili.
>
> Uočena su još dva primera za uključivanje u sezonske poslove: žene u penziji i one žene koje su odlazile na sezonski rad u ranijoj životnoj dobi. Dve kazivačice, koje su takođe radile u fabrikama a trenutno su nositeljke starosne ili porodične penzije, bave se sezonskim poslovima jer penziona primanja ne zadovoljavaju osnovne potrebe života:
>
> *Ja nisam kriva što je moja fabrika propala, što je neko upropastio tu fabriku* [...] *ja imam 31 godinu staža i imam penziju 17.000. Ako neko može da preživi sa 17.000, nema veze moji krediti, to su moji krediti, eto da ne računam to, ali da plati dažbine i da živi sa tim i da se spremi za zimu da ima da plaća plin ili drva – takvom svaka čast, taj je mađioničar.*
>
> Iz fabrike nisam svojevoljno otišla, nego je firma prestala da radi i onda sam ostala bez posla. Onda sam otišla u mlekaru, a onda sa punim radnim stažom u penziju. Možda ja ne bi' ni počela, ali penzija, mislim, hvala bogu jesam ja zadovoljna što sam ostvarila, ali eto velike su i dažbine i to svi znamo, i moramo da pratimo život koľko god svi možemo.

Drugi primer predstavljaju dve informantkinje koje su se prvi put pridružile sezonskim poslovima dok su pohađale osnovnu školu. Međutim, značajno je načiniti distinkciju da pristup dece sezonskim poslovima, konkretno u priloženim kazivanjima, ne treba tumačiti u kontekstu eksploatacije dečijeg rada

19 Više o proučavanju privatizacije iz antropološkog ugla u: Erdei, Ildiko. 2007. „Dizmenzije ekonomije: prilog promišljanju privatizacije kao socio-kulturne transformacije." U *Antropologija postsocijalizma*, ur. Vladimir Ribić, 76–127. Beograd: Srpski genealoški centar.

u poljoprivredi, odnosno, deca se pridružuju radu na njivi i u voćnjacima najčešće jer su njihovi roditelji angažovani na sezonskim poslovima. Ili kako kazivačice opisuju:

> Prvi put sam ušla u sezonske poslove sa devet godina. Moja majka pošto je samohrani roditelj, bile smo same, je radila u firmi koja je polako počela da propada i nisu primali platu i tada je čula da jedna zemljoradnička zadruga [...] traži radnike koji bi išli da beru višnje [...] I ona je otišla i prijavila se u toj zadruzi. Međutim pošto mene niko nije imao da čuva preko leta, da ne bih bila sama kući, ona je vodila i mene, da ja pođem sa njom i da joj pomognem koliko mogu.
>
> Ništa, berba višanja i tako, za raspust [...] Pa ništa, svi idu: deca, drugarice, 'ajde kao idemo za džeparac da imamo leti kako je raspust, i tako sam ja krenula u početku. Posle, morala sam, kako vreme prolazi tako treba pare. Tako, leti idemo radimo sezonski rad. Mislim, niko ne ide tamo zato što mu ne trebaju pare [...] Zavisi, ako su (roditelji) imali dovoljno para onda sam radila za mene, za džeparac, a ako nisu, onda su pare išle u kuću.

Rad na njivi ili u voćnjacima, na godišnjem nivou, neretko je praćen i drugim vidovima privremenih i povremenih radnih angažmana. Nakon završene sezone, kazivačice se često pridružuju i poslovima pakovanja u hladnjačama, a četiri kazivačice, pored sezonskih poslova u poljoprivredi, bavile su se i plaćenim nadničarskim radom u drugim poljoprivrednim domaćinstvima, u stočarstvu, ili brigom o starima:

> Pa eto, da sve to ulazi što sam radila sezonski, sigurno bi tu bilo jedno 7–8 godina radnog staža. E, a išla sam i po privatnim kućama, i čak sam kod jednog došla da muzem krave, i da ih hranim, i da čistim štale.
>
> Pa, nema posla. Čuvala sam jednu babu tu (u mestu gde kazivačica živi), nisam imala više jer baba je umrla i ja krenula sezonski da radim.

Usled institucionalne neregulisanosti sezonskog rada, u pojedinim primerima žene nisu imale ugovor o radnom angažovanju, a kao čest slučaj ističe se da je njihov radni status bio regulisan putem omladinskih zadruga, iako pravno nisu mogle biti angažovane na taj način jer nisu pripadale starosnoj kategoriji mladih (up. Lupšor i Đorđević, 2016). Radno angažovane na tuđe ime, odnosno mlade osobe, značilo je da ne mogu ostvariti niz prava zagarantovanih iz radnog odnosa, posebno u slučajevima zaštite i povrede na radu, što ih je učinilo dodatno ranjivom kategorijom. Pravno regulisani radni odnosi putem omladinskih zadruga, u slučaju žena koje nisu pripadale starosnoj kategoriji mladih, otvorili su prostor za različite vidove ekonomskog nasilja u vidu nižih naknada za rad i specifične oblike isključenosti u kontekstu radno-pravnih odnosa. Međutim, značajno je naglasiti da novim zakonom o sezonskom radu ovakve prakse neće biti moguće (NALED 2019b, 6), iako to nužno ne znači da se one neće događati u drugačijim formama. Takođe, mnoge kazivačice nisu imale dovoljno informacija o pravima koje mogu ostvariti iz radnog odnosa, što je posebno vidljivo u primeru penzionerki. Žene koje su imale penziona

primanja uglavnom su bile u strahu da zbog radnog angažovanja u sezonskim poslovima mogu izgubiti pravo na ova primanja:

> Navodno, mogao si da radiš ako si penzioner, da daš svoje podatke da se piše ugovor. „Nemaš problema nikakvih" – tako su nam rekli. Neko je dao, neko nije. Sad sve se plašiš zbog penzije, ovi koji su imali penziju. Sad, kad uđemo u njivu grupisali su se oni koji rade na njivi koji imaju penziju, a prijavljeni su na tuđa imena, da ako naiđe kontrola da njih ne kontroliše pošto će izgubiti pravo na penziju. Ako naiđe kontrola da se odmah izgube u njivi. A ovo je bilo smešno, normalno se bralo i došla inspekcija. Odmah se to čuje. Ovaj, ograđeno je sve sa žicom. I sad, trči brigadir da kaže da je tu inspekcija, da ti kaže da se skloniš. Navodno ima u toj žici rupa da kroz tu rupu prođeš. I onda trče jedni na jednu stranu, drugi na drugu, opšti haos. Niko ne zna gde je rupa. Neko preskače, ma smešno, svi idu da se sakriju. I tad je dvoje–troje ostalo, a ostali su se svi razbežali. I sad, dva–tri sata smo se krili, čekaš da vidiš šta će biti.

Sveukupno, značajno je podvući da su sve kazivačice ušle u sezonske poslove usled nemogućnosti pronalaženja drugog zaposlenja ili zbog niskih penzionih primanja. Nijednoj kazivačici bavljenje poljoprivrednim poslovima nije stalno zanimanje. U slučaju mlađih žena, takođe, dominantan razlog jeste što njihovi roditelji ne ostvaruju dovoljna novčana primanja za potrebe života, a u pojedinim primerima ovo je značilo da se članovi iste porodice zajedno priključuju sezonskim poslovima. Odsustvo sistema zaštite nezaposlenih žena, nepostojanje sistemskih rešenja da se priključe tržištu rada i kretanje unutar drugih vidova privremenih i povremenih poslova koji takođe pripadaju „neformalnom" sektoru, te niska penziona primanja – čine krucijalne strukturne uslove za manifestacije različitih vidova nasilnih praksi i sociokulturnih nejednakosti, a o čemu će biti više reči u narednom poglavlju.

Rodna dimenzija sezonskih poslova u poljoprivredi

Prema mišljenju kazivačica, sezonskim poslovima se većinom bave žene, neretko starije životne dobi, a smatraju da ne postoji diskriminacija prilikom „zapošljavanja" na osnovu godina, religijske, etničke ili nacionalne pripadnosti. Međutim, kazivačice uočavaju da razlog većinskog broja žena u poljoprivrednim poslovima nije posledica strategija rodne segregacije u zapošljavanju – odnosno da ne postoji isključivo potražnja za ženskom radnom snagom od strane poslodavaca za bavljenje sezonskim poslovima. Masovniju uključenost žena objašnjavaju svojim nepovoljnim položajem na tržištu rada i nedostatkom izbora. Iako je poslodavcima nevažna rodna struktura radno angažovanih, prema kazivanjima radnica, žene se pridružuju ovim poslovima jer muškarci ne žele da rade sezonski u poljoprivredi, već traže više plaćene privremene i povremene poslove:

> Njima (poslodavcima) je bitan broj ljudi koji će odraditi posao. Kako će ta grupa funkcionisati – to njih uopšte ne zanima. Da li će to biti samo mladi, da li će to biti samo stariji, da li će to biti samo žene, da li će to biti samo muškarci – to njima nije bitno. Oni samo hoće da se taj posao uradi. Nema tu zalaženja u to koliko ko ima godina i odakle je i ko je šta, ne. Znači, ti si tu broj koji treba nešto da odradi i to je to.
>
> Pa ja mislim da muškarci verovatno rade neke druge poslove – zidarske poslove ili tako nešto – jer su tamo verovatno veće dnevnice. Pretpostavljam da je zbog toga; a žene, mislim, ništa ti drugo ne preostaje nego samo njiva ili po kućama spremanje. Mislim, nema šta drugo, nemaš gde da zaradiš taj dinar.
>
> Starije žene i ljudi [...] Nema, još malo će to da se radi – mi starije žene, a polako će oni (poslodavci) da kukaju za radnikom [...] Rade i muškarci. Sad nema razlike puno. Mislim, idu i dalje većinom žene, ali ima i dosta muškaraca. Žene manje imaju, manje su zaposlene [...] i onda ti muškarci računaju da je njiva za ženu, a ne za muškarce.

Paradoksalno, iako se ne ističe postojanje rodne segregacije prilikom „zapošljavanja", rodna podela poslova na njivi se neretko javlja kao posebna tema u kazivanjima. Sezonske radnice svedoče da nailaze na podelu između „muških" i „ženskih" poslova koju je u najopštijem smislu moguće tumačiti kao fizički „lakše" i „teže" poslove, gde je cena rada za „muške" poslove viša u odnosu na „ženske". Pod „težim fizičkim poslovima", osim utovara i istovara prikupljenih dobara, smatra se i transport radnika i radnica, te upravljanje mašinama; dok se u „lakše fizičke poslove" ubrajaju radovi koji zahtevaju „veću preciznost i higijenu" (klasiranje, sortiranje, branje, rad u hladnjačama i dr.):

> Na primer, ako redimo papriku, brigadirka odvoji 30 žena koje samo rede papriku. Znači, više ne pleve, samo rede. To ona zna već koje su, i uvek su žene. A postoji, na primer, išli smo da ljuštimo luk na belo, i tu su išle sve žene. Dobro, luk na belo, tu je trebala higijena. Tu je stvarno trebala higijena jel [...] tu je nož, ljuštiš, krpa, brišeš da se cakli i stavljaš u gajbu, i to se seče sve na ravno. Nema ono, znaš, da vadiš, nego sve na ravno [...] i tu su išle sve žene. Pa zato što bi muškarac to zbrljao i ofrlje.

Koncept „brzih prstiju", gde se žene smatraju „podobnijim" za obavljanje određenih poslova u poljoprivredi, nije karakterističan samo za Srbiju, ili poseban lokalni kontekst. Ovo je jedan od retkih primera koji je moguće analizirati i u globalnom kontekstu. Kako Kolins i Kniper (Collins and Knipper 2014) pokazuju u istraživanjima poljoprivredne industrije zemalja Latinske Amerike, predstave o „brzim prstima" služile su da zamaskiraju činjenicu da se radi o zapošljavanju žena u onim vidovima sezonskog rada koji bi se mogli definisati kao poslovi koji zahtevaju posebne veštine, a samim tim i više naknade za rad (Collins and Knipper 2014, 523). Međutim, kako u primeru Latinske Amerike, tako i u primeru Srbije, žene ne dobijaju više naknade za obavljanje ovih poslova. Naprotiv, sociokulturne konotacije, konstituisane unutar rodne podele poslova, reflektuju se i na cenu rada. Kako informantkinje objašnjavaju, ukoliko se žene bave „muškim" poslovima kao što je, na primer, transport radnika i rad-

nica, postoji mogućnost da neće biti isto plaćene kao i muškarci na istoj radnoj poziciji. Kako jedna od kazivačica naglašava: „Na jabukama sam ja bila jedina žena na transportu. I nisam uvek dobijala povećanu dnevnicu". Međutim, ukoliko se muškarci bave istim, takozvanim „ženskim" poslovima, kazivačice ističu da nema razlike u naknadama za rad.

Konačno, značajno istraživačko pitanje bilo je i da li ovako konstituisani uslovi i odnosi unutar sezonskih poslova otvaraju prostor za nasilne prakse u smislu fizičkog, verbalnog i drugih vidova direktnog nasilja u radnom okruženju. Na pitanje da li su se susrele sa nekim vidom nasilja u sezonskom radu, sve kazivačice su eksplicitno odgovorile negativno. Međutim, kroz razgovore o odnosima na njivi i u voćnjacima, javljaju se opisi fizičkih i verbalnih konflikata – kako među radnicima i radnicama, tako i od strane grupovođa, a sagovornice ih često imenuju kao izolovane slučajeve koji nisu u direktnoj vezi sa sezonskim radom i radnim okruženjem:

> Ja nisam imala baš loše iskustvo, ali ima. Znaš šta, sve je to i do nas i do njih (grupovođa/brigadira). Sad sve zavisi [...] Ima ona (grupovođa/brigadirka) se i izdere na nas i više i trista čuda. Kaže ona svašta, samo što je ja ne čujem (smeh). Kaže i da smo ćurke, i da smo guske, i da smo nesposobni, da ne zna koji nam je danas, i da l' smo mi došli s Marsa, iz svemira, odakle.

Jedna kazivačica je navela iskustvo fizičkog i verbalnog nasilja od strane poslodavaca u nadničarskom radu – čuvanje i održavanje privatnih štala. Iako ovaj primer nije u očitoj vezi sa sezonskim radom u poljoprivredi, značajno ga je istaći jer jasno ukazuje na viši stepen vulnerabilnosti sezonskih radnica uopšte, posebno jer se u mnogim slučajevima horizontalno kreću kroz različite vidove privremenih i povremenih poslova:

> I ja kad sam došla, znaš ono kad sam samlela sve ujutru, i on je mene maltene hteo da udari. Da me udari! Ti si stoka, ti si šuntava, kako si smetena, kako si... Reko', pa šta sam ti sad uradila? [...] i onda je uzeo kantu i sve prosuo mleko na mene. Taj čovek je bio živčan i to nisam mogla da podnesem kad je on tukao njegove krave, mislim kad mu je krava crkla od batina. Mislim, to je strašno bilo. I tu je bilo suza prolivenih više nego bilo gde gde sam radila. I tu sam radila ceo mesec za 11 hiljada. Poludela. Plus još koliko me je maltretirao i koliko mi je grozne reči govorio. Radila sam od ujutru: 7 sati prepodne i 7 sati poslepodne. To sam ja radila za njihovo domaćinstvo.

U sprovedenim intervjuima dominantnu temu su činili i opisi poslova u njivi i voćnjacima koji u ovom radu, zbog obima teksta, nisu detaljno predstavljeni. Pored toga što kazivačice sezonski rad opisuju kao fizički veoma zahtevne poslove u specifičnim klimatskim uslovima i/ili najniže poslove na lestvici rada koji su nisko plaćeni i sa velikim brojem radnih sati, jedna od posebno izdvojenih tema jesu i loši uslovi rada u kojima se nalaze. Higijena u polju čini jednu od značajnih tema, pre svega zbog nepostojanja organizovanih prostorija za obavljanje fizioloških potreba, mesta za obedovanje i nedostatka pijaće vode, zaštite od sunca i hemikalija, i nedostatka pomoćnih i zaštitnih alatki prilikom

obavljanja poslova. Druga značajna tema jeste i cena rada koja jeste obrađena u ovom tekstu, ali je potrebno dodati da kazivačice ističu da se cena rada razlikuje i po geografskim područjima, te da se za obavljanje istih poslova u različitim delovima Srbije plaćaju i drugačije naknade za rad, što je potrebno dodatno istražiti.

Završna razmatranja

Osnovno pitanje ovog rada je da li postoje elementi strukturnog nasilja u sezonskim poslovima, sa posebnim fokusom na rodno zasnovano nasilje. Rodne nejednakosti koje se reprodukuju u ovoj oblasti rada nisu isključivo efekat (ne)postojanja posebnog zakona i njegovih odrednica. Novousvojeni Zakon o pojednostavljenom radnom angažovanju na sezonskim poslovima u određenim delatnostima nije jedini niti dovoljan uslov za komentarisanje i analizu položaja sezonskih radnica u poljoprivredi. Njega je potrebno sagledati i u odnosu na niz *drugih zakona, institucionalnih strategija i mehanizama*, što iziskuje detaljnu analizu javnih politika sa posebnim fokusom na različite oblike diskriminacije u sferi rada i socijanih prava. Iz tog razloga su u ovom radu korišćeni podaci iz oblasti političke ekonomije i statističkih pregleda. Nadalje, socioekonomske pozicije sezonskih radnica u poljoprivredi je neophodno pratiti i u okvirima *mera štednje*, *privatizacije* i *političko-ekonomskih transformacija* u procesu postsocijalističkih neoliberalnih rekonfiguracija u Srbiji, gde su rizik od siromaštva i delimična dostupnost javnih usluga i institucija od presudnog značaja. Naime, neoliberalne rekonfiguracije u Srbiji ostavljaju mnoge dvosmislenosti i nejasnoće, gde uloge, odgovornosti i procedura zaštite ostaju delimično definisane u odnosu države, tržišta i društva (up. Brković 2017b). Odsustvo države se najbolje uočava u primeru formalno-pravne mogućnosti da se radni odnos između sezonaca i poslodavaca reguliše putem usmenih dogovora, s jedne strane, i nepostojanju drugačijih izbora za žene u lokalnim zajednicama i unutar tržišta rada, osim da se priključe sezonskim poslovima. Pomenuti okviri su značajni da bi se ukazalo na uslove za reprodukciju nejednakog položaja žena u sezonskim poslovima.

Prvo, ukoliko navedene statističke podatke o položaju žena na tržištu rada u Srbiji uporedimo sa priloženim kazivanjima, prepoznaju se identični strukturni efekti i u primerima sezonskog rada u poljoprivredi: sve kazivačice su u sezonske poslove ušle „neformalnim" putem, usled rizika od siromaštva i/ili nemogućnosti pronalaženja drugog zaposlenja. Kazivačice ističu veliko učešće žena starije životne dobi koje su u statističkim analizama takođe istaknute kao posebno ranjiva kategorija. To znači da je angažovanje žena na sezonskim poslovima u poljoprivredi važno tumačiti u okvirima takozvane „podzaposlenosti" i „ranjive zaposlenosti", a ne kao rezultat slobodnih i individualnih izbora. Posebnu analizu potrebno je posvetiti i različitim „kategorijama" sezonskih

radnica, u smislu starosne dobi i njihovog statusa: penzionerke, mlade devojke, žene različitih etničkih i nacionalnih pripadnosti, nositeljke socijalne pomoći, zaposlene i nezaposlene žene i dr., jer se ove socioekonomske pozicije reflektuju i na individualne kapacitete da se odgovori na nejednakosti, diskriminaciju i nasilje, posebno u domenu cene i (ne)uslova rada.

Drugo, prema priloženim kazivanjima, sezonske radnice se horizontalno kreću unutar tržišta rada, odnosno pridružuju se i drugim vidovima takozvanih „osnovnih" i „ženskih" zanimanja (na primer, poslovi čišćenja i briga o starima), kada nisu angažovane na sezonskim poslovima. Tome doprinosi kako dinamika sezonskog rada, tako i ograničen broj dozvoljenih radnih dana u kalendarskoj godini za obavljanje sezonskih poslova. Mnoge radnice se nalaze u situaciji da se sezonskim poslovima pridružuju kod više različitih poslodavaca u celogodišnjim periodima, što pokreće pitanja eksploatativnih praksi, daljeg radnog angažovanja u „neformalnim" tokovima tržišta rada, ili ponovne registracije unutar privremenih i povremenih poslova prema Zakonu o radu. Tako, umesto valorizacije sezonskog rada u kontekstu njegove privremenosti, povremenosti i diskontinuiteta radnog angažovanja, značajno je istovremeno istražiti i kretanje sezonskih radnica unutar tržišta rada, kao i periode kada nisu angažovane na sezonskim poslovima.

Treće, sve kazivačice smatraju da bi bilo dobro sezonski rad uokviriti legalnim tokovima i zakonski regulisati, pre svega zbog zdravstvenog i penzionog osiguranja. Ovo je značajan podatak, posebno u kontekstu usvajanja posebnog zakona kojim se reguliše radno angažovanje u sezonskim poslovima u poljoprivredi. Kako je istraživanje sprovedeno u trenutku nepostojanja posebnih zakonskih regulacija, postavlja se pitanje da li su i na koje načine zakonske odrednice doprinele poboljšanju ili pogoršanju socioekonomskog položaja žena u sezonskim poslovima. Jedno od trenutnih predviđanja i komentara jeste da će sasvim izvesno postojanje usmenih ugovora imati za posledicu smanjenje otpora sezonskih radnika i radnica da se prijave na posao, jer će imati pravo na socijalno osiguranje a istovremeno neće gubiti prava iz oblasti socijalne zaštite (Reljanović 2019, 77).

Konačno, ono što izmiče analizama institucionalnih okvira i ekonomskim perspektivama jeste sociokulturna uslovljenost žena da se pridruže sezonskim poslovima, što se reflektuje i na njihove socioekonomske realnosti. Sve kazivačice su se pridružile sezonskim poslovima sa drugim članovima porodice, što u fokus smešta porodičnu i partnersku dinamiku i odnose, ali i kulturno zadate rodne uloge unutar porodice. Takođe, pridruživanje dece sezonskim poslovima pokreće debate o dečijem radu, ali i socioekonomskom položaju majki koje se pridružuju sezonskim poslovima. Kako je navedeno i u jednom od kazivanja, ovo je posebno važno u primeru samohranih majki koje se pridružuju sezonskim poslovima sa svojom decom jer nemaju mogućnost da ih u vreme radnih sati ostave u vrtićima ili drugim članovima porodice na čuvanje, što zahteva dalja istraživanja i analize. Nadalje, uslovi i organizacija rada, rodna podela po-

slova te odnosi i uloge koji se formiraju unutar radnih procesa takođe predstavljaju značajne manifestacije rodno zasnovanog nasilja. Odsustvo rodnih nejednakosti prilikom dobijanja sezonskih poslova ne iznenađuje, s obzirom na to da se radi o vrlo slabo plaćenim i društveno potcenjenim poslovima. Kako kazivačice ističu, ostvarivanje profita je dominantan motiv poslodavaca, zbog kojeg ne prave diskriminaciju za radno angažovanje na sezonskim poslovima, a kako su poslovi branja, klasiranja, okopavanja i dr. slabo plaćeni – muškarci uglavnom nastoje da se priključe poslovima u transportu ili drugim vidovima privremenih i povremenih poslova u kojima mogu ostvariti više naknade, kao što su, na primer, građevinski poslovi. Postojanje rodne podele poslova, takođe, upućuje na značaj reprodukcije rodnih nejednakosti i zadatih rodnih uloga u smislu aktivnosti koje radnice obavljaju, razlika u naknadama za rad, i postojanja nasilnih praksi u sezonskim poslovima.

Tako, rodnu dimenziju sezonskih poslova potrebno je tumačiti u više pravaca: na institucionalnom nivou, u kontekstu klasnih i rodnih pozicija sezonaca, te društvenih i kulturnih veza koje se konstituišu kroz procese potrage za sezonskim poslovima i radne odnose. Ukoliko se istovremeno naglase, i uoče, gorepomenuti strukturni okviri i opisi sezonskih radnica o njihovim socioekonomskim realnostima i življenim iskustvima unutar sezonskih poslova, moguće je zaključiti da ovakvi uslovi stvaraju prostor za različita ispoljavanja rodno zasnovanog nasilja na strukturnim nivoima, ali i nasilnih praksi u smislu direktnog nasilja.

Literatura

Avlijaš, Sonja, Nevena Ivanović, Marko Vladisavljević, i Sunčica Vujić. 2013. *Gender Pay Gap in the Western Balkan Countries: Evidence from Serbia, Montenegro and Macedonia*. Belgrade: FREN– Foundation for the Advancement of Economics.

Avlijaš, Sonja. 2017. *Žene i rad: Ka političkoj ekonomiji tranzicije*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Avlijaš, Sonja. 2019. *The Dynamism of the New Economy: Non-Standard Employment and Access to Social Security in EU-28. London: LSE.*

Babović, Marija. 2015. „Teorijski i istraživački pristupi u proučavanju strukturnog, kulturnog i direktnog nasilja.“ *Sociologija*, LVII (2), 331–352. https://doi.org/10.2298/SOC1502331B

Ball, R.M. 1988. „Seasonality: A Problem for Workers in the Tourism Labour Market?.“ *The Service Industries Journal*, 8 (4), 501–513. http://dx.doi.org/10.1080/02642068800000068

Barrientos, Stephanie, Anna Bee, Ann, Matear, and Isabel Vogel. 1999. *Women and Agribusiness: Working Miracles in the Chilean Fruit Export Sector*. New York: St. Martin's Press.

Barrientos, Stephanie and Diane Perrons. 1999. „Gender and the Global Food Chain: a Comparative Study of Chile and the UK.“ *In Women, Globalization and Fragmentation in the Developing World*, ed. Haleh Asfhar and Stephanie Barrientos, New York: St. Martin's Press, 150–173.

Barrientos, Stephanie, Naila Kabeer, and Naomi Hosain. 2004. *Gender Dimensions of the Globalization of Production*. Geneva: Internationl Labour Organization.

Bradaš, Sarita. 2017. *Statistika i dostojanstven rad: Kritička analiza političkog tumačenja statistike rada*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.

Brković, Čarna. 2017a. *Managing Ambiguity: How Clientelism, Citizenship, and Power Shape Personhood in Bosnia and Herzegovina*. New York: Berghahn Books.

Brković, Čarna. 2017b. „Lokalna zajednica i etičko državljanstvo: neoliberalne rekonfiguracije socijalne zaštite." *Glasnik etnografskog instituta SANU*, LXV (1), 81–96. https://doi.org/10.2298/GEI1701081B

Collins, Jane L. 1993. „Gender, Contracts and Wage Work: Agricultural Restructuring in Brazil's São Francisco Valley." *Development and Change*, 24, 53–82. https://doi.org/10.1111/j.1467–7660.1993.tb00477.x

Collins, Jane L. and Greta R. Knipper. 1999. „Permanent Labor Contracts in Agriculture: Flexibility and Subordination in a New Export Crop." *Comparative Studies in Society and History*, 41(3), 510–534. https://doi.org/10.1017/S0010417599002285

Erdei, Ildiko. 2007. „Dizmenzije ekonomije: prilog promišljanju privatizacije kao socio-kulturne transformacije." U *Antropologija postsocijalizma*, ur. Vladimir Ribić, 76–127. Beograd: Srpski genealoški centar.

Erdei, Ildiko. 2018. O pitanju rodno zasnovanog nasilja u kontekstu nezaposlenosti i novih radnih praksi – etnografski pristup. Ciklus tribina *Društveno-ekonomski kontekst i pitanje rodno zasnovanog nasilja*, Zadužbina Ilije M. Kolarca, 12. mart 2018. SeCons. 2008. *Studija: Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednih domaćinstava: položaj, uloge i socijalna prava.* Beograd: UNDP.

Darpeix, Aurélie, Céline Bignebat, and Philippe Perrier-Cornet. 2014. „Demand for Seasonal Wage Labour in Agriculture: What Does Family Farming Hide?." *Journal of Agricultural Economics*, 65 (1), 257–272. https://doi.org/10.1111/1477–9552.12019

De Brauw, Alan. 2010. „Seasonal Migration and Agricultural Production in Vietnam." *The Journal of Development Studies*, 46(1), 114–139. https://doi.org/10.1080/00220380903197986

Farmer, Paul. 2004. „An Anthropology of Structural Violence." *Current Anthropology*, 45(3), 305–325. https://doi.org/10.1086/382250

Galtung, Johan. 1969. „Violence, Peace, and Peace Research." *Journal of Peace Research*, 6(3), 167–191. https://doi.org/10.1177/002234336900600301

Haberfeld, Y., Menaria, R.K, Sahoo, B.B., and Vyas, R.N. 1999. „Seasonal migration of rural labor in India." *Population Research and Policy Review* 18, 473–489. https://doi.org/10.1023/A:1006363628308

Malgesini, Graciela, Letizia Cesarini Sforza, and Marija Babović. 2019. *Gender based Violence and Poverty in Europe*. European Anti-Poverty Network. Dostupno na: https://www.eapn.eu/wp-content/uploads/2019/07/EAPN-Gender-violence-and-poverty-Final-web-3696.pdf

Manjoo, Rashida. 2011. *Report of the Special Rapporteur on Violence Against Women, Its Causes and Consequences*. UN Human Rights Council. Dostupno na: https://digitallibrary.un.org/record/705542

Manjoo, Rashida. 2012. *Report of the Special Rapporteur on Violence Against Women, Its Causes and Consequences*. UN Human Rights Council: Dostupno na: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Women/A.HRC.20.16_En.pdf

Ortiz, Sutti. 2002. „Labouring in the Factories and in the Fields." *Annual Reviw of Anthropology,* 31, 395–417. https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.31.031902.161108

Ortiz, Sutti and Susana Aparicio. 2006. „Contracts, Control and Contestation: the Harvest of Lemons for Export." *The Journal of Peasant Studies*, 33(2), 161–188. http://dx.doi.org/10.1080/03066150600819096

Pantović, Jovana, Sarita Bradaš, i Ksenija Petovar. 2017. *Položaj žena na tržištu rada*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.

Reljanović, Mario. 2019. *Alternativno radno zakonodavstvo*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe i Centar za dostojanstven rad. Dostupno na: https://www.rosalux.rs/bhs/alternativno-radno-zakonodavstvo

Urdarević i dr. 2019. *Analiza stanja ekonomskih i socijalnih prava u Republici Srbiji: Izveštaj o primeni Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima*. Beograd: Centar za dostojanstven rad. Dostupno na: http://zadecu.org/wp-content/uploads/2019/09/CDR-izvestaj.pdf

Rogaly, Ben. 2003. „Who Goes? Who Stays back? Seasonal Migration and Staying Put Among Rural Manual Workers in Eeastern India." *Journal of International Development*, 15, 623–632. https://doi.org/10.1002/jid.1020

Standing, Guy. 1999. „Global Feminization Through Flexible Labor: A Theme Revisited." *World Development*, 27(3), 583–602.

Izvori

Agropress. 2019. „Trebaju vam sezonski radnici? Sada ćete ponudu moći da vidite na jednom mestu!", Avgust 17, 2019. Dostupno na: http://www.agropress.org.rs/cir/rubrike/gr-n-i/item/5249-trebaju-vam-sezonski-radnici-sada-cete-ponudu-moci-da-vidite-na-jednom-mestu.

Dragojlo, Saša. 2018. „Legalizacija rada bez ugovora: Sezonci Nacrtom zakona prave „usmeni dogovor" sa poslodavcem." *Insajder*, April 29, 2018. Dostupno na: https://insajder.net/sr/sajt/tema/11238/

Drča, Irena. 2018. „Nacrt zakona o sezonskim poslovima." *Pravni portal*, April 18, 2018.

Dostupno na: https://www.pravniportal.com/nacrt-zakona-o-sezonskim-poslovima/eKapija. 2020. „U 2019. prijavljeno 27.000 sezonaca u poljoprivredi.", Februar 3, 2020.

Dostupno na: https://www.ekapija.com/news/2773792/u-2019-prijavljeno-27000-sezonaca-u-poljoprivredi

International Labour Organization (ILO). 1993. *Resolution concerning the International Classification of Status in Employment (ICSE).* Dostupno na: https://www.ilo.org/global/statistics-and-databases/standards-and-guidelines/resolutions-adopted-by-international-conferences-of-labour-statisticians/WCMS_087562/lang--en/index.htm (pristupljeno: 10–04–2018).

International Labour Organization (ILO). 2012. *International Standard Classification of occupations (ISCO)*. Dostupno na: https://www.ilo.org/public/english/bureau/stat/isco/index.htm (pristupljeno: 10–04–2018)

Karovski, Tatjana. 2016. „Sezonski rad između crnog i crnjeg tržišta." *Portal Mašina*, Novembar 25, 2016. Dostupno na: http://www.masina.rs/?p=3582

Lupšor, Milica i Vesna Đorđević. *Žene govore*. Zrenjanin: Udruženje za radna prava žena-Roza.

Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. 2017. „Potpisivanje Memoranduma o sprovođenju projekta 'Povećanje prilika za zapošljavanje sezonskih radnika'". Dostupno na: http://www.minpolj.gov.rs/potpisivanje-memoranduma-o-sprovodjenju-projekta- povecanje-prilika-za-zaposljavanje-sezonskih-radnika/ (pristupljeno: 01–12–2017)

Nacionalna alijansa za lokalni i ekonomski razvoj-NALED. 2019a. „Zapošljavanje sezonskih radnika". Dostupno na: https://naled.rs/zaposljavanje-sezonskih-radnika-giz-orf (pristupljeno: 10–09–2019).

Nacionalna alijansa za lokalni i ekonomski razvoj-NALED. 2019b. *Angažovanje sezonskih radnika u poljoprivredi: Praktični vodič za primenu zakona o pojednostavljenom radnom angažovanju na sezonskim poslovima u određenim delatnostima.* Dostupno na: https://www.paragraf.rs/dokumenti/Vodic-Zakon-o-sezonskom-radu.pdf

Nacionalna služba za zapošljavanje. 2017. „Povećanje prilika za zapošljavanje sezonskih radnika." Dostupno na: http://www.nsz.gov.rs/live/info/vesti/pove_anje_prilika_za_zapo_ljavanje_sezonskih_radnika.cid39867 (pristupljeno: 01–12–2017).

Radnik.rs. 2018a. „Prigovor na nacrt zakona o sezonskim poslovima", April 26, 2018. Dostupno na: http://radnik.rs/2018/04/predlozi-za-izmenu-zakona-o-sezonskom-radu/

Radnik.rs. 2018b. „Predlog zakona: Ostaje usmeni ugovor za sezonske radnike", Jun 18, 2018. Dostupno na: http://www.radnik.rs/2018/06/predlog-zakona-ostaje-usmeni-ugovor-za-sezonske-radnike/

Zakon o pojednostavljenom radnom angažovanju na sezonskim poslovima u određenim delatnostima („Sl. Glasnik RS", br. 50/2018). Dostupno na: http://demo.paragraf.rs/WebParagrafDemo/?did=442382 (pristupljeno: 10–09–2019).

Zakon o radu („Sl. Glasnik RS", br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013,75/2014). Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_radu.html (pristupljeno: 01-03–2018).

Primljeno: 17. 10. 2019.
Odobreno: 05. 02. 2020.

Lara Končar

On the socioeconomic status and the experiences of female seasonal agricultural workers in contemporary Serbia. Are there elements of structural violence?

Abstract: The paper examines the socioeconomic status and experiences of women employed as seasonal agricultural workers, indicating the elements of structural and other forms of violence to which they are exposed. As a form of employment, seasonal work has been legally defined in Serbia only since 2018, and it remains a partially regulated sector marked by different forms of social exclusion. Feminist (anthropological)

literature dealing with the gender aspect of seasonal agricultural work in different parts of the world has pointed to the serious problem of inequality and social marginalisation. The analysis of social, economic, cultural, legal and other structures involved in the organisation and control of these job positions, as well as the work process itself, has helped identify the ways in which the unequal status of female seasonal workers continues to be (re)produced and sustained, which leads to the question of structural violence against this category of women.

In the first part of the paper I address the question of socioeconomic status of women in the sector of agriculture – seasonal workers primarily, relying on the general conclusions of the existing research on the status of women in the labour market in Serbia. There I point to the elements of (re)production of their systemic inequality and institutional exclusion. In the second part I address the lived experience of these women, pointing to the ways in which social and economic structures, their actors and cultural patterns shape the practices and (gender) relations within seasonal labour, based on the qualitative analysis of the material collected in semi– structured and informal interviews conducted with women employed as seasonal agricultural workers. The paper is based on the assumption that the analyses of institutional framework and economic perspectives – important as they are – fail to address the sociocultural disposition of women for seasonal work, as well as the conditions and organisation of the work process, thus leaving unobserved the gender division of labour and various forms of gender based violence.

Key words: seasonal labour, female seasonal workers, agriculture, structural violence, gender based violence